उत्तिष्ठत ! जागृत !!

मुनिः बुद्धमल्लः

भूमिका
म० अनन्तशयनम् आयंगरः
लोकसभाऽध्यक्षः

प्रकाशक
अणुव्रत समिति
१५३२ चन्द्रावल रोड, सब्जीमण्डी, दिल्ली-६

प्रकाशक :
अणुव्रत समिति
१५३२ चन्द्रावल रोड,
सब्जीमण्डी, दिल्ली-६

प्रथम संस्करण :
जुलाई, १९६०

मूल्य : एक रुपया

मुद्रक :
उद्योगशाला प्रेस,
किंग्सवे,
दिल्ली

FOREWORD

I have very great pleasure in recommending this book [for [study by all sections of the community, particularly by the youth, of our nation. The book consists of 71 literary pieces on various topics. About 54 of them relate to advise to the youth. Others are apparently descriptive of scenes from nature. The water-falls, the moth and the ocean have their own lessons to give to the youth. The main theme behind the work is encouragement of the youth to grow to his full stature. The stories are full of hope and give encouragement and they have a moral and a spiritual value to the youth. The object is to inculcate into their minds that they are the architects of their own destinies and that they should never get depressed by any event however damaging it might be. Their life must be one of service and sacrifice.

The original pieces are written in easy flowing elegant Sanskrit prose. The translation has been done by Muni Sri Mohanlalji who is another disciple of Acharya Sri Tulsi, in equally simple language.

Muni Sri Buddh Mallji, the author, is one of the foremost disciples of Acharya Sri Tulsi, the well-known author of Anuvrat Movement. Muni Sri Buddh Mallji is a

great Sanskrit scholar. He has written a number of books in Sanskrit. Since his youth he hasdedicated himself to serve humanity. He is a great writer and an Ashu Kavi. I am sure that the main theme of the work "Improve Thyself O ! Youth" will catch the imagination of the youth of the present day and make them heroes and heroines of the land and enable them to take their proper place in Society.

National consolidation and economic prosperity are the needs of the hour. The youth of the previous generation won freedom for the country and the task before the youth of the present generation is to maintain that freedom by consolidating the nation and giving economic content to that freedom. Their task is heavy and it requires courage and enthusiasm besides a strong faith in spiritualism to solve the many problems that face our land, hunger, starvation, disease and ignorance. I hope and trust that this book will serve its purpose of infusing a spirit of service and sacrifice into the youth of the present generation.

New Delhi **M. Ananthasayanam Ayyangar**

July 14, 1958

भूमिका

मैं बड़ी प्रसन्नता के साथ देश के प्रत्येक व्यक्ति से यह अनुरोध करूँगा कि वह मुनि श्री बुद्धमल्लजी द्वारा लिखित इस पुस्तक को अवश्य पढ़ें। राष्ट्र की उन्नति चाहने वाले नवयुवकों से तो मैं विशेष रूप से यह अनुरोध करूँगा कि वे इसे पुनःपुनः पढ़ें। प्रस्तुत पुस्तक में विभिन्न विषयों पर आधारित ७१ भावपूर्ण लेख हैं। इनमें से ५४ लेख तो युवकों के लिए प्रेरणादायक, स्फूर्तिदायक तथा पाथेय तुल्य हैं और अवशिष्ट लेख प्राकृतिक दृश्यों का इस तरह सजीव वर्णन उपस्थित करते हैं जिससे कि जीवन के रहस्य स्वतः स्पष्ट होने लगते हैं। झरने, पतंग तथा दीपक आदि स्वयं में एक ऐसे सन्देश का वहन करते हैं, जो कि मानव-मात्र के लिए प्रेरणादायक है। पुस्तक का ध्येय मुख्यतः युवकों को ऐसी प्रेरणा देना है, जिससे वे अभ्युदय और निःश्रेयस् की प्राप्ति कर सकें, नीति और अध्यात्म योग में प्रवृत्त हो सकें तथा यह जान सकें कि अपने भाग्य के वे स्वयं निर्माता हैं। उन्हें किसी भी कष्ट में खिन्न होने की आवश्यकता नहीं है, उन्हें तो अपने जीवन को त्यागपूर्ण तथा सेवापरायण बना कर अपने उच्च लक्ष्य की प्राप्ति करना है।

पुस्तक की भाषा संस्कृत है जो कि अतीव प्रांजल, सुबोध और सुरम्य है। साथ ही हिन्दी भाषा का अनुवाद भी उतना ही मनोहर है।

पुस्तक के लेखक मुनि श्री बुद्धमल्लजी अणुव्रत-आन्दोलन-प्रवर्तक आचार्य श्री तुलसी के प्रसिद्ध शिष्यों में से हैं। आप संस्कृत के धुरन्धर विद्वान् और आशुकवि हैं। आप अपने जीवन को त्याग-प्रधान बनाकर सबकी हितैषणा में तथा साहित्य-रचना में व्यस्त रहतेहैं। संस्कृत में

आपकी और भी अनेक रचनाएं हैं जो कि हताश व्यक्तियों को उत्साह-दायिनी सिद्ध हुई हैं। प्रस्तुत पुस्तक का मुख्य सन्देश है—युवकों ! आगे बढ़ो। यह अवश्य ही युवकों के हृदय तक पहुँचेगा और उन्हें कर्त्तव्य पालन में तेजस्वी तथा समाज में उपयुक्त स्थान प्राप्त करने योग्य बनायेगा।

इस समय राष्ट्र को अपनी उन्नति के लिए दृढ़ संगठन तथा आर्थिक समृद्धि–इन दो वस्तुओं की प्रमुख रूप से आवश्यकता है। पूर्व पीढ़ी के युवकों ने चिर आकांक्षित स्वतन्त्रता को प्राप्त किया है और आज के युवकों को अपने संगठन तथा आर्थिक विकास के द्वारा उस पूर्व प्राप्त स्वतन्त्रता को स्थिर करना है। आज देश के सामने भूख, रोग, अज्ञान तथा गरीबी आदि अनेक समस्याएं हैं, इन्हें सुलझाने के लिए साहस, उत्साह, विश्वास और अध्यात्म की आवश्यकता है। युवकों के सामने यह एक कठोर कर्त्तव्य है, परन्तु यदि उनका जीवन त्याग-परायण तथा सेवा-परायण हुआ तो अवश्य ही वे इन समस्याओं का समाधान कर लेंगे। यह पुस्तक वर्तमान पीढ़ी के युवकों में ऐसा नया उत्साह भरने में पूर्णतः सफल होगी—ऐसी आशा है।

इस पुस्तक का हिन्दी अनुवाद मुनि श्री मोहनलालजी ने किया है। ये भी आचार्य श्री तुलसी के ही शिष्य हैं। इन्होंने अनुवाद के द्वारा पुस्तक की उपयोगिता और भी बढ़ा दी है।

म० अनन्तशयनम् आयंगर

लेखकीयम्

जीवनस्यास्मिन् प्रलम्बे पथि प्रयान्तं प्रत्येकं पान्थं यथावसरमाशोत्सा-होल्लासानां मणीवकानि निजमृदुलसंस्पर्शेन यथा समाजयन्ति; तथैव निराशा-प्रमाद विषादानां कण्टका अपि निजनिष्ठुरतीक्ष्णतया वेधयन्ति। मणीवकानि यत्र निजरूपगन्धादिभिरात्मानं प्रीणयन्ति कण्टकास्तत्र वेधन-पीडनादिभिस्तमुत्तापयन्ति।

कुसुमकण्टकौ स्वस्वस्थाने अद्वितीयतां बिभ्राणावपि परस्परमेकान्ततो विरुद्धौ, तथापि पथिकाय उभावपि समानरूपेणाऽनिवार्यौ। दूरलक्ष्योऽसौ पथिकः स्वभावतो हि मार्गे सुगमतासर्जकं प्रसूनं स्निह्यति, दुर्गमताकरण प्रवणाय कण्टकाय चासूयति। लक्ष्यावाप्तये कृतसंकल्पत्वात् सत्वरं निरन्तरं च गच्छन् पान्थः प्रसूनं निजकार्यसिद्धौ साधकम्, कण्टकं च बाधकं मनुते।

प्रत्येक पान्थोऽभिलषति, यत् तस्य पन्थाः प्रसूनमय एव स्यात्; एकोपि कश्चित् कण्टकस्तत्र न स्यात्, परन्तु प्रकृतिरेतान्नाभिकाङ्क्षति, अत इतर-मार्गाभावात् पुष्पैः सह कण्टकानामनुभवोपि तदर्थमनिवार्यः समजनि।

उभयानुभवानिवार्यतायामपि पान्थस्य मनस्येकेयमीहोदयते; यत् स्मृतिकोशे केवलं पुष्पाणाममलः परिमल एव स्थितिमवाप्नुयात्; कण्टकानामनिष्टं कष्टं च तत्कालं विस्मृतिगर्ते विलीनतां यायात्। किन्तु न तस्यैषेहा पूर्णा भवति; बहुधा एतस्माद् विपरीतं स घ्राणतर्पणं सुरभितु विस्मरति, शल्ययन्त्राणां च विस्मर्त्तुमना अपि नहि स्मृतिकोशाद् बहिष्कर्त्तु-मर्हति।

एतदित्थमपि स्याद्; यत् मणीवकानामिष्टसंस्पर्शे तस्याधिकार-

मनीषा समुन्मीलति, अतस्तत्प्राप्तौ न कथमपि गणनभावनोदेति, किन्तु कण्टकानामल्पतमस्पर्शमपि अनविकारचेष्टितं मन्वानः स तमनिष्ट-संयोगमविस्मृत्या गणयति। अतएव प्रत्येक पथिकः प्राय इत्थमेवानुभवति; यल्लक्ष्यमुपतिष्ठमानेस्मिन् जीवनपथे कण्टकानामेवाधिक्यं चकास्ति; कुसुमानि तु तत्र विरलान्येव विलोक्यन्ते।

यत् किमप्यस्तु; परमेतन्निश्चितं भाति; यदधिकशो मनुष्याः कुसुम-कोमलपथानुसरणस्वप्नमेव विलोकन्ते; किन्त्वचिन्त्यरूपेण तत्र कण्ट-कानुभूतिविवशतायां तेषां स्वप्नभङ्गः संजायते। परन्त्वेतेन किम्? प्रकृतिसाम्राज्ये तु कुसुमकण्टकयोः समानमेवास्तित्वमस्ति, सा यावता प्रेम्णा प्रसूनं पुष्णाति; तावतैव कण्टकम्। 'कुसुमकण्टकौ' 'कण्टक-कुसुमौ' इति वाक्यद्वय्यां सा समानमेव बलमाकलयति।

मनुष्यो जीवनपथे विकीर्णानां निराशा-प्रमाद-विषादादिकण्टका-नामाक्रोशे यावतीं शक्तिं व्येति; तावतीमेव तदुत्पादिताऽकर्मण्यताप्रति-कारे चेद् व्ययीकुर्यात् ततो नहि किमपि कार्यमपूर्णमवशिस्यात्; न च किमपि लक्ष्यमप्राप्यम्। नहि मार्गगताः सर्वेपि कण्टकाः कस्यापि पथि-कस्य चरणवेधक्षमा भवन्ति। सहस्रेषु कश्चिदेकस्तादृशो भवेत्। ततस्तस्यै कस्यैतावतो दुःखानुभावात् तु एतदेव श्रेयसे स्याद् यत् परःसहस्राणां तत्पूर्वं निर्बाधमुल्लङ्घितानां तेषामुत्सव एव कृतः स्यात्। उत्पीडकः कण्टको न केवलं पीडामेव; किन्तु सावधानतायाः प्रेरणामपि प्रयच्छति। परन्तु विचित्रस्वभावोयं मानवः पीडामेव केवलमुरीकरोति; प्रेरणां नहि।

कियदुत्तमं स्याद्; यदि मनुष्यो विपरीतपरिस्थितिभ्योपि लाभादाने निपुणः स्याद्। क्षेत्रेषु गतमपवित्रं मलादिकमपि यद्युर्वरकरूपेण धान्य-निष्पत्तिसहायकं भवेत्; ततो विपरीतपरिस्थितीनामुर्वरकं कथमिव जीवनक्षेत्रं शस्यसंपन्नं न विदध्यात्? यदि तस्योपयोगः सम्यग् विधिना कृतः स्यात्; ततस्तदवश्यं तथा विधातुमर्हति।

किमप्येतादृशा एव विचारास्तेषु वासरेषु मम मानसभूमा-ववतरन्त आसन्; येषु आचार्यश्रीतुलसीमहोदयाः अणुव्रतान्दोलन-

प्रचारार्थं जयपुरात् दिल्लीं प्रति प्रस्थिताः। स समय २००६—७ विक्रमाब्दीय आसीत्। तद्दिनेषु मुनि-समाजे मुनिमहेन्द्रकुमारस्य सम्पादकत्वे एका हस्तलिखिता मासिक-पत्रिका 'जय-ज्योतिः' प्रकाशमाना आसीत्। तदर्थं संस्कृतभाषालेखाय प्रेरितेन मया त एव नवोद्गता विचाराः कतिचनलघुगद्येषु शब्दबद्धीकृताः। पाठकैस्ते सम्यक् समादृता अतः पश्चादप्यनेकेष्वङ्केषु मया तादृशा एव विचारा गद्येषु लिखिताः। एवमनायासादेव एष सङ्ग्रहः सम्पन्नः।

यद्यपि मयास्याभिधानं पुरा 'स्मितम्' निर्णीतम्; किन्तु यदा भारतस्य सुप्रसिद्धे 'साप्ताहिक हिंदुस्तान' नाम्नि हिंदीपत्रे मुनिमोहनलालेन कृतोस्य हिन्दीभाषानुवादः क्रमिकरूपेण प्राकाश्यं प्राप्तस्ततः प्रभृति 'उत्तिष्ठत ! जागृत !!' इत्यभिधानमेव स्वीकृतम्। 'स्मितम्' इत्यभिधानं चैकस्य अन्यसङ्ग्रहस्य नियुक्तम्।

अस्य हिन्दी-भाषानुवादपाठकेषु कतिचन एतादृशा अपि जना मम सम्पर्के समागता ये निराशासमये एतेन संप्रेरिता कर्तव्योद्यता अभूवन्; सफलतां चापन्। तेषां कथनेनानुमिनोमि, स्वयमात्मना चाशासे, यदेतत् पुस्तकं निराशाद्रुतानन्यानपि जनान् आशाप्लुतान् विधास्यति, सत्कार्ये च तान् नियोक्ष्यति।

—मुनिः बुद्धमल्लः

अनुक्रम

उत्तिष्ठत ! जाग्रत !!

(१)

एकवारं पुनः प्रहरस्व

युवक ! निराशा त्वामधिचिकीर्षति इति महल्लज्जास्पदम् । यद्यपि शिरस्युत्सर्पन्ती घनघटा, अकाण्डसम्पातेन भापयमाना च विद्युत् त्वां निराशामाश्रयितुं विवशीकरोति, तथापि त्वं तरुणोऽसि, उत्साहस्तव शोणिते वेलाकुलो वर्त्तते, शौण्डीर्यं भुजयोः वहिरेतुमुत्ताम्यति, विशालं च तव वक्षः शतखण्डीभूयापि नाशां जिहासति, तदा कथमिदानीं निराशामाश्रयितुं निर्णिनीषसि ?

सुभग ! उत्तिष्ठ, सत्वरमुत्तिष्ठ, मा हताशो भूः । कार्य-सम्पूर्त्तिः स्वल्पीयो बलिदानं पुनरपेक्षते, इति सम्भाव्य अद्य-यावत् यथा पराक्रान्तं तथैव एकवारं पुनः पराक्रमस्व । सुनिश्चितमहं वेद्मि; यत् निराशा रणक्षेत्रं परिहाय सत्वरं पलायिष्यते । सहसैव तदानीं त्वं ज्ञास्यसि; यत् उपर्यापतन्ती घनघटा जीवनमुत्सृजति, सम्पतन्ती शम्पा पन्थानं प्रकाशयति, प्रातिकूल्यं च सर्वमानुकूल्ये परिणमति ।

असफलताया दृषदि यावत् काठिन्यं दृश्यते, न तावत् सा तद् बिभर्त्ति । अनवरतं प्रहरतस्ते सम्भवतोऽयमन्तिमः प्रहारः स्यात् । अतो युवन् ! मा विरंसीः ; एकवारं पुनः प्रहरस्व ।

(२)

बीजमिव

आत्मनः शक्तीनां बीजमिव अत्यन्तसावधानतया गोपनीयतया च तावत् सुरक्षां विधेहि; यावत् तासां विकासाय अनुकूलसाधनानि नोपलब्धानि स्युः। लोकानां पापदृष्टितः सुरक्षार्थं पूर्वं बीजमिवैव कठोरीभूय स्थातुमुचितम्; किन्तु अनुकूलावसरोपलब्धिसमये तत्कालमेव अङ्कुररूपे स्वात्मानं परिवर्त्य अत्यन्त–कोमलतया स्वास्तित्वपरिचयदानेऽपि न स्खलितव्यम्।

त्वयेति शिक्षणीयं; यल्लघुतराङ्कुरः आतपस्य चन्द्रिकायाश्च परस्परं सर्वथा भिन्नायां परिस्थितौ स्थित्वाऽपि कथमिवोभाभ्यां लाभान्वितो भवति ? निशायां मलीमसेन तमसा, वासरे च समुज्ज्वलेन प्रकाशेन कथं स आत्मनोनुकूलं पोषमवाप्नोति ?

अधस्तादूर्ध्वगामित्वस्य महत्त्वपूर्णायाः क्रियाया रहस्यमपि बीजेनैव त्वयाध्येतव्यम्। युवक ! क्वाऽपि तवावस्थितिर्भवेत्; सर्वत्र त्वमात्मनः पूर्णतां गवेषय, प्रत्येकपरिस्थितितश्च सारं संचिनु।

भस्म मा भूः

युवक ! अङ्गार इव तेजस्वी प्रकाशमांश्च भूत्वा जीव । भस्म इव तेजोहीनो निष्प्रभश्च भूत्वा जीवनं न तव शोभायै अलम् । आत्मनः समुज्ज्वलपक्षः प्रादुर्भवितुं प्रयतस्व, माऽल्पमपि भयाकुलो भूः । कियच्चिरं जीवनं ते भविष्यति–इत्यस्य नास्ति विशेषतः किमपि मूल्यं, किन्तु; यावज्जीवेस्तावत्तु कदापि तव तेजस्विता मन्दा, पराजिता न भवेत्; इत्येव सर्वाधिकं मूल्यवत् ।

युवक ! स्वस्यान्तरिकतेजोभिस्त्वमात्मनः समस्तदोषान् क्षारीकुरु । स्वल्पकालमपि तान् मात्मनि स्थापय । दोषास्तव प्रकाशं मन्दयन्ति, वातावरणं च धूमावृतं जनयन्ति । तेषां सद्भावे तव प्रकाशो नैव निर्बाधं स्थातुमर्हम् । प्रकाश एव तव जीवनं, एतदर्थं स एव महत्तामर्हति । धूमोद्भाविकाः परिस्थितीः समूलमुन्मूलय । निर्धूम वह्निवत् स्वकीयपवित्रज्योतिषा विश्वमुद्भासय । युवक ! अङ्गारीभूय तिष्ठ, भस्म कदापि मा भूः ।

दीपकलिकेव प्रज्वल

परितो निस्सीमक्षेत्रं वगाह्य विस्तृते तमसि अतितन्वी दीप-कलिका निर्भयतापूर्वकमुत्तिष्ठति, आसन्नव्याप्तं च ध्वान्तं सलीलं गिलति ।

अगाधपारावारस्य दुरवगाहं विस्तारमुपहसन्तीव लघुनौका अवारात् पाराभिमुखं सर्पति । प्रतिक्षणमाक्रमणरता लहरीश्च विदारयन्ती निर्धारितलक्ष्यप्राप्तौ न कदापि व्याकुलतामनुभवति।

विहायसोऽनन्तविस्तारः कियदपि साक्रोशं भीपयतां ; परन्तु न कदापि तेन विमानं विभेति । गम्भीरेण प्रचण्डेन च निनदेन आत्मनोऽस्तित्वमुद्घोपयत् तन्न केवलं व्योम्नः शून्यतां भित्त्वा स्वगन्तव्यमभिधावति, किन्तु तदधिगच्छत्यपि ।

युवक ! दीपकलिकायाः, नौकायाः, विमानस्य च शौर्य्य-सम्मुखं तिमिरमकूपारोन्तरिक्षं चापि यदा पराजयते ; तदा कुतस्त्वं विभेषि? सम्प्रत्येव निर्भयः सन् निजविजययात्रां प्रारभस्व, एते शैलवदसाधारणाकारवन्तोन्तरायाः, पर्जन्यवत् उत्सर्पन्तश्च संक्लेशा निश्चितमेव एकस्मिन् वासरे पराजिता भविष्यन्ति । अतो युवन् ! दीपकलिकेव प्रज्वल, नौरिव संचर, विमानमिव च व्योमचारी भव । तवाध्वा नान्धकारेण रोद्धुं शक्यते, नार्णवेन, न चान्तरिक्षेण ।

स्वपौरुषं सम्भालय

युवक ! उत्तिष्ठ, स्वपौरुषं सम्भालय, मिहिकावत् मनोव्योम्नि परिव्याप्तामिमां निराशां च दूरमपसारय । एतत् सत्यं; यज्जीवनस्यायं पन्था: कण्टकैराकीर्ण:; परन्तु एतदपि सत्यं; यत् त्वं तानशेषान् कुसुमीकुर्वाण: प्रगतिपरायणो भवितुमर्हसि । अन्तस्तल-गाम्भीर्यं विदार्य स्फुटीभवतोस्य करुणक्रन्दनस्य कटुतां त्वं मुक्तहास्यमाधुर्ये परिवर्त्तयितुं सामर्थ्यं विभर्षीति किमु नावगच्छसि ? यद्यवगच्छसि; तर्हि रोदनान्निवर्त्तस्व, विपत्तीनां च प्रत्येकमाक्रमणं स्मितमुख: सन् प्रतिरुन्त्स्व, एता विपदस्त्वां परितापयितुं नहि; किन्तु तव पराक्रमं प्रगुणीकर्तुमेव समायान्ति ।

यदि त्वं स्वपौरुषं श्यामिकाग्रस्तं शस्त्रमिव कुण्ठितं उपेक्षितं च द्रष्टुकामो नासि; तर्हि विपद्भियोद्धुं तन्नियोजय; मात्र स्वल्पमप्यातङ्कितो भव । तत् पराजितं भविष्यतीति सन्देहो न कदाचिदपि विधेय:, किंच; तत् पराजेतुं जानात्येव नहि । त्वं यं पराजयं मन्यसे; पौरुषं ततोऽपि विजयफलावाप्तिमन्त्रं जानाति । अपराजेयपौरुषस्य अखण्डस्वामित्वमाप्त्वापि यदि त्वं निराशयाक्रम्यसे तत एतन् महल्लज्जास्पदम् । युवक ! उत्तिष्ठ, स्वपौरुषं च सम्भालय ।

(६)

मा स्थाः

यदा अनुकूलो वायुर्वाति, राजपथस्योभयोः पार्श्वयोर्विराजिता तरुराजिराकारयति साग्रहं पल्लवपाणीङ्गितैरध्वनीनान्, खिन्नं मनः कामयते क्वचन शान्तिस्थले निरपायं क्रीडितुम्, नयनयुगलं जिज्ञासते जलददलानां सम्मेलने प्रच्छन्नतयोपस्थितीभूय रहसि निर्धारितं तत्कार्यक्रमम्, सहयोगि चरणयमलमुदास्ते स्वल्पमपि सहयोगं दातुम्, युवक ! ईदृश्येवानेहसि परीक्षते प्रकृतिस्तव कार्यनिष्ठाम् ।

किञ्चित् स्थित्वा प्रस्थास्ये; इति विचारोऽपि त्वामनुत्तीर्णताया मार्गं नेष्यति । क्षणं निध्याय; यत् अन्येषामपि तव सहगामिनां त्वदविशेषैव स्थितिः । तेऽपि सम्प्रति विरन्तुमुशन्ति—इत्यनुमानं नासत्यम् ; किन्तु नाऽऽसीनः लक्ष्यमासादयति—इति विदिततत्त्वा अविरामं बद्धलक्ष्यास्ते प्रतिष्ठन्ते; ततस्त्वामेव कथमिव व्यथयेद् विरिरंसा ?

युवक ! अनन्तक्लमभारं सोढ्वापि अग्रे प्रतिष्ठस्व । क्षणमपि क्वचित् तावन् मा स्थाः; यावत् सफलतादेवी तव चरणयमले सर्वस्वमानीय नोपस्थितीकुर्यात् ।

(७)

सफलताया रहस्यम्

तरुण ! किमु सफलताया मन्दिरमारुरुक्षसि ? यदि आम्; तर्हि प्रथमसोपानात् प्रक्रमस्व। तथा च यावदागामिनि सोपाने चरणन्यासो नैव सुरक्षितः स्यात्; मा तावत् पूर्वं न्यस्तं चरणमाकुञ्च।

शक्तिमतिक्रम्य मा इयत् प्रबलं धाव; यतो मध्ये एव विश्रान्तिरनिवार्यतयापेक्षणीया स्यात्। विश्रान्तेरर्थः–कार्य-विरतिः; कार्यविरतेश्चार्थः–असाफल्यम्। अयमसामयिको विश्रमः प्रथमं प्रीणात्यात्मानं; किन्तु पश्चात् स एव मद्य-पायिनां मद्यमिव शक्तिक्षयविधायी स्यात्। अविश्रान्तो मन्थरो विश्रम्य विश्रम्य धावद्भ्यः सर्वदैव सुदूरमध्वानमतिवाहयितुम-र्हतीति सफलताया नितरामविस्मरणीयं रहस्यम्।

(८)

यदि प्रतिवक्तुं शक्येथाः

अभ्रैराच्छन्नं व्योम यदा मलीमसवसनाच्छन्ननिशाचर इव भीषयितुं कृतसङ्कल्पं भायात्, पवमानः क्वापि विजने कुम्भकप्राणायामं चिकीर्षुरिव निःस्पन्दीभूय विराजेत, धाराधरः पश्यतोहर इव सरस्वतः सलिलापहारे प्राप्तसाफल्यो निर्भयं गर्जेत्, विद्युद् वाराङ्गनेव वपुषः प्रदर्शनं विधाय सहसैव जनानां चक्षूंषि चपलीकुर्यात्, वृष्टेश्चाऽवार्यसंम्भावनया निलयाद् वहिर्गमनं दुस्साहसमेव मन्येत मनः, एतादृशेवसरे यदि कश्चिदाप्तस्त्वां कमपि दुरारोहं शैलशिखरमारोढुं विनिर्दिशेत्, कथय युवन् ! किमु कथयिष्यसि तदानीम् ?

यदि एतस्य प्रतिवचः सम्प्रत्येव अविचलितचेतस्कतया दातुं शक्येथाः; ततोऽहं भविष्यज्जीवनसम्वन्धि तव साफल्यमसाफल्यं च इदानीमेव व्याख्यायाम् ।

मा विस्मार्षीः; कार्यतत्परता, विरोधिपरिस्थितिविजिगीषा चेति गुणद्वयमेव तव युवत्वस्य प्रामाण्यं चकास्तीति ।

लक्ष्यं नातिदूरम्

सुदूरमध्वानमुल्लङ्घ्यापि लक्ष्यं यदि निकटे नैव प्रतिभाति; तदा निसर्गतो हि निराशा त्वामधिचिकीर्षति; किन्तु युवक ! परीक्षासमयेऽस्मिन् प्रतिक्षणं त्वया सावधानेन भाव्यम् । यल्लक्ष्यं दविष्ठं प्रतीयते ; गतिमतां तन्निरन्तरं सन्निकृष्टं भवति–इति विवेकस्त्वामग्रे प्रस्थानाय प्रेरयिष्यति, श्लथावपि चरणौ त्वरयिष्यति, भ्रान्तमपि मनो निग्रहीष्यति ।

लक्ष्यं कियदपि दूरं भवेत् ; तत् प्राप्यैव मया विश्रमणीयम्–इति सङ्कीर्य यदि गृहान्निष्क्रान्तः, किं तदेदानीमेव विश्रान्तिमपेक्षसे ? सत्त्वशालिनो नहि कदाचिदपि प्रारब्धमसम्पूर्य मध्ये विरमन्ति । विरमणशीलानां कान्दिशीकानां सुनिर्णीतमपि कार्यं ध्वंसते ।

लक्ष्यं प्राप्य यादृशमनिर्वचनीयमानन्दं त्वमनुभविष्यसि; न कदापि तादृशमस्मिन् विश्रमणे । भ्रातः ! सम्मुखीनं लक्ष्यमेव एकं वीक्षस्व; यत्र तव उन्नतजीवनस्य समग्रा अभिलाषास्त्वां प्रतिक्षणं प्रतीक्षमाणा विराजन्ते । युवक ! एकवारं पुनः समग्रं साहसमेकीकृत्य प्रतिष्ठस्व । लक्ष्यं नातिदूरम् ।

(१०)

विजयस्व

परिस्थितयः मनुष्यं उत्तममधमं वा कुर्वन्तीति प्रायः सङ्गीर्यंते; किन्तु मनुष्यः स्वयं परिस्थितीनां घटयिता विघ-टयिता वास्तीति प्रायः विस्मर्यंते। बहुलतया जनाः स्थितीनां प्रवाहे निपत्य तदनुकूलमेव प्रवह्माना धन्यंमन्या भवन्ति; परन्तु एतादृशाः कियन्तो जायन्ते; ये प्रवाहप्रभावमुन्मूल्य यादृशैस्तैर्भवितव्यं तदनुकूलानामवस्थानामुत्पादे बद्धपरिकरा अहर्निशं यतन्ते; सफलतां च परिष्वजन्ते ?

कियत्योपि भयावहाः परिस्थितयः सम्मुखमुपस्थिता भवेयुः; परन्तु यावद् मनुष्यो न ता मनसा स्वीकरोति; तावन्न तं स्वल्पमपि ताः प्रभावयितुमर्हन्ति। यदि कश्चित् ताभि-र्विभीय सकृदपि मनोबलमवमनुते ; न पुनः स समुत्थानाय कृतसङ्कल्पोपि प्रायः कृतकार्यो भवन् विलोक्यते।

यदि त्वं स्वजीवने स्वस्यैव स्वामित्वमभिलपसि; तर्हि परिस्थितिभिर्मा भैषीः; अपितु ता विजित्य स्वानुकूलतया स्थातुं विवशीकुरु। कृतप्रयत्नोऽपि चेद् वैफल्यमुखेक्षणविवशः स्यास्तथापि तासां दासतां मा कथमप्युरीकार्षीः। विरुद्धा-भिस्ताभिः सन्धीकरणं तु मरणतोप्यधिकं वेदनाविलिप्तम्; अतो प्राणपणेन ताभिर्युद्ध्वा विजयस्व।

धन्यो वासरः

जीवनं नानाशक्तीनां निधानमस्तीति विज्ञायापि मनुष्यः कथमद्य निःशक्तोऽजनिष्ट ? एतदीदृशमेकं रहस्यं विद्यते; यन्नाधुनावधि पूर्णतया विश्लिष्टम्। सम्भवतः सतीनां शक्तीनामुपेक्षणमेव तासां विपरिणामे कारणमभवत्। आत्मनः शक्तयो यावत् कार्ये नियुक्ता न स्युस्तावत् ता अपरीक्षिता एव तिष्ठन्ति; अतस्तासां सम्यग्रूपेण विश्रम्भोपि न भवति।

एका जागरिता शक्तिर्द्वितीयां सुप्तामपि शक्तिं सहसा जागरयतीति मुहुरनुभूतं सुधीभिः, अतो यदि त्वमात्मनि काञ्चिदेकामपि शक्तिमनुभवसि तर्हि तां कार्ये नियोजय, ततश्च ता अन्या अपि शक्तीर्जागरय; या अधुनावधि अज्ञाततया अगाधस्य चेतनासमुद्रस्यानन्तगहनतायां क्वापि तिरोधाय निद्राणाः सन्ति।

जीवनमस्माकम्; अतस्तत्रस्थाः शक्तयोपि समस्ता अस्मदीया एव। तासां जागरणमेव चास्माकं जागरणम्। किन्त्विदं शक्तिस्वामित्वस्य तत्त्वं भूमिविन्यस्तं धनमिवाऽस्मरन्तो जना मनुष्यत्वकलङ्करूपां शक्ति-विकलतां हठादुरीकृत्यासते। स एव धन्यो वासर उदेष्यति जगतीतले; यस्मिन् मनुष्यो विस्मृता आत्मशक्तीस्तदाधारं च जीवनमालक्षयिष्यति।

अवरोधस्तु मित्रीयति

यदि त्वं गतिशीलस्तर्हि नहि कश्चिदप्यवरोधस्त्वामवरो-त्स्यते। लक्ष्यं स्थिरीकृत्य नितरां तदभिमुखं प्रतिष्ठमानानां जागरितचेतस्कानामध्वनि समुपस्थिता अवरोधा न तानवरोद्धुम्; किन्तु तेषां गतौ वेगदानार्थमेव समायान्ति। तव जीवनस्य साफल्यमस्मिन्नेव निहितम्; यत् त्वमवरोधेभ्यो भीत्वा लक्ष्यं न त्यजेः, गतिं च न विस्मरेः। एकस्यां केवलायां तव जिगमिषायां तत् सामर्थ्यं चकास्ति; येनावरोधशतान्यपि स्वयमेव सन्ध्याभ्ररागनाशं नश्येयुः।

अवरोधे समुपस्थिते सत्येव तत्प्रतिरोधाय मनुष्योन्तरङ्ग-दृष्टिर्भवति; स्वकीयाः शक्तीश्च तोलयति। इत्थमवरोध एव सुषुप्तशक्तीनां जागरणाय, जागरितशक्तीनां च प्रयोगाय एकं सदवसरं समुपस्थापयति; अन्यथाऽयमलसो मनुष्य उपलब्ध-मपि सामर्थ्यमप्रयोज्यमानत्वाद् विस्मरेत्।

स्थाणून् विहाय चरिष्णूनेव विषयीकरोतीति प्रगतिपिशु-नोयमवरोधः कथमिव नाभिनन्द्यः? अलसतां विहाय क्रिया-शीलतामङ्गीकर्त्तुं प्रेरयन्नसौ नहि शत्रूयति; किन्तु चिररात्राय मित्रीयतीति कथं न सोल्लासं स्वीकार्यः? यदि त्वं केनापि कृतमुपकारमवगन्तुं शक्नोसि; तर्हि अद्यप्रभृति निशङ्कं निश्चि-नु; यत्तव शक्ति-विकलता एव भयास्पदम्; न तु शक्त्युद्-बोधकः कश्चिदवरोधः।

जीवनतोऽप्यधिकं मूल्यवत्

जीवनमेव सर्वाधिकं मूल्यवत्–इत्यभिमतं न मया कदाप्यभिनन्द्यते। यद्यपि जीवितं सर्वेषां प्रियम्, देहिनो निसर्गतो हि जीवितुमीहन्ते; तथाप्यनेकेऽवसरा एतादृशा उपस्थिता भवन्ति; यत्र चेतनावन्तो हसन्तः सन्तः स्वजीवनमुत्सृजन्ति। तेषामेष उत्सर्गः किमु प्रेयसोऽपि जीवनतः कस्याप्यन्यस्य तत्त्वस्य महार्घतां नहि सूचयति ?

एतस्य मम कथनस्य ते सर्वेऽपि साक्षिण सन्ति; ये सिद्धान्ताय, आत्मसम्मानाय, सेवायै च जीवनमहमहमिकयाहुतीकृत्य मृत्युमालिलिङ्गुः। अनेके तेऽप्यस्य सत्यापयितारः; ये जिजीविषया सिद्धान्तादिकमवाजीगणन्। कथं च; बलिदानसमये जिजीविषवः साम्प्रतं च मुमूर्षवस्ते श्वसन्तोऽपि मृता एवानुभूयन्ते लोकैः।

जीवनं यावन् मूल्यवत्, लक्ष्य-सिद्ध्यै मरणं ततोऽप्यधिकं मूल्यवच्चकास्ति। निर्लक्ष्ययोर्जीवनमरणयोर्महत्त्वं मानवसङ्ख्याया वृद्धिहानी अतिरिच्य किमप्यन्यत् सम्भवीति न प्रातीतिकम्।

सम्यग्लक्ष्यं निर्णीय; तदर्थमेव यैरत्र जीवितम्, तदर्थमेव च मृतम्; त एव समयसीमानमुल्लङ्घ्य अद्यापि वस्तुवृत्त्या जीवन्तो विराजन्ते।

अस्माकं गरीयस्त्वम्

कार्यं स्वयं गरीयो लघीयो वा न भवति; किन्तु कर्तुः सान्निध्यमात्रेणैव गरीयस्त्वं लघीयस्त्वं वा तस्मिन् समुत्पद्यते। विधातुरविहस्ताभ्यां हस्ताभ्यां सम्प्रममुद्भवल्लघिष्ठमपि कार्यं महीयस्त्वमासादयति, यदा च गरिष्ठमपि कार्यं कुशलेतराभ्यां कराभ्यां लघीयस्त्वम्।

लघिष्ठं कार्यमिदम्—इत्यवधार्य ये कार्यमुपेक्षन्ते; ते नहि कदाचित् कस्मिंश्चिदपि कार्य-सम्पादने कौशलमवाप्तुं शक्नुवन्ते। किन्तु नाकर्मण्येन स्थेयम्-इत्यवधार्य ये प्राप्तावसरं लघिष्ठमपि कार्यमुदग्रचिकीर्षया सोत्साहमारभन्ते कृतकार्यास्ते आत्मनः कर्तृत्वशक्तिमुन्नयन्ति, क्रमशः गुरुतम-कार्यसम्पादनेप्यस्खलितं सामर्थ्यमुद्भावयन्ति।

एकत्र लब्धं साफल्यं कर्तुरुत्साहमुन्नीय अन्यत्रापि साफल्यमेव प्रेरयति, असाफल्यं च तथैवोत्साहं विघटयति, असाफल्यमेव च जनयति। अतः समुपस्थितं कार्यं सम्यक्तया सम्पाद्य कर्त्ता यद् गौरवमर्जयति; तत्र कार्यस्यापि महान् योगो भवति।

कार्यस्य गुरुत्वलघुत्वयोर्विषये तु वयमेव कारणम्, किन्तु अस्माकं गुरुत्वं लघुत्वं वा नहि केनापि गरीयसा लघीयसा वा कार्येणाभिव्यङ्ग्यम्। तत् तु केवलमस्माकं शोभनेनाशोभनेन वा कार्य-पूर्त्याः प्रकारेणैवाभिव्यज्यते।

विचार एव मूलम्

मनुष्योऽहर्निशं यत् किञ्चिद् विचारयति तच्चेदविकल-रूपेण प्रतिपादयितुमपि समुद्यतेत ; ततस्तस्य विषये निःसंशयं विज्ञातुं शक्यते यत् स भविष्यति कीदृशो भविष्यतीति ।

अद्याऽसौ पुमान् यादृशो विद्यते ; तादृशः पूर्वविचाराणां प्रभावेणैव समजनिष्ट, आगामिनि च काले तादृशमेव स्वात्मानं निर्मास्यति; यादृशमद्य विचारयतीति सुनिश्चितम् । अतो हि विचार-वैशद्य-विषये सदा सावधानता अपेक्ष्यते ।

ये विचारा असकृच्चेतसि प्रबुध्यन्ते तेषामनुसारेणैव कालपरिपाकेन आचरणान्यपि जायन्ते । आचरणानां विचारा-नुसारि परिणमनमिदमियच्छनैः शनैर्भवति; यन्नहि सामान्यै-रवबोद्धुमपि सहसा शक्यम् ।

दुस्साध्यमपि कार्यं मुहुर्विचारक्षेत्रे प्रविष्टं सत् सुसाध्यं भवति, सुसाध्यं च तत् विचार-क्षेत्रबहिर्भूतं सत् दुस्साध्यता-मभ्येति । अतः सुनिर्णीतमेतद्; विचार एव कार्यस्य मूलम् । विचारानुसारि क्रियमाणं कार्यं सुसाध्यत्वात् सफलं भवति, कर्त्तुर्मनसि च तमुत्साहं जनयति यः करिष्यमाणेषु कार्येषु गतिमुद्भावयति ।

सुहृद्वराः ! यदि उत्तमा बुभूषन्ति तर्हि उत्तमानि कार्याणि कुर्वन्तु । यद्युत्तमानि कार्याणि चिकीर्षन्ति तर्हि उत्तमान् विचारान् हृदये संस्थापयन्तु । एष एव स समीचीनः पन्था यो मनुष्यतामुपतिष्ठते ।

व्यवहार-माधुर्यम्

व्यवहार-माधुर्यं सर्वेषां प्रियम्, किन्तु यावतोत्साहेन सिद्धान्ततो वयमेतज्जानीमः; किमु तच्छतांशतोपि जीवने समाचरितुमुत्कचेतस्कतामादधीमहि ?

अजानता केनापि यद्यस्माकं किञ्चिदपराद्धम् ; किमु वयमार्जवेन तद् विस्मृतीकृत्य पूर्वानुसारिणा स्निग्धव्यवहारेण प्रवर्त्तमाना लेशतोपि मनोमालिन्यमनादधानाः सर्वसहतां परिव्रजेमहि ?

जानतापि वा केनचन प्रतिद्वन्द्विताचणेन स्वार्थप्रवणेन जनेन यद्यस्मद्रुचिविपरीतं किमप्याचरितम्; किमु तदानीं वयं वैरनिर्यातन-सामर्थ्यमावहन्तोपि तत् क्षान्त्वा अनुद्विजमानमनस्तद् विस्मर्तुं चेष्टेमहि ?

विरोधिना वा केनापि यदि निष्कारणमेवास्माकं कार्येषु कदाचिदाक्षिप्तम्, किमु तदानीं वयमुद्वेलायित-मनोवारपारं सीमोल्लङ्घन-व्यापाराद् वारयितुमल्पीयोपि प्रयतेमहि ?

यद्येतेषां प्रश्नानामुत्तरमस्माकं पार्श्वे नकारात्मकमेव केवलं चकास्ति; ततो वचोमात्रस्वीकृतेन अनापन्नव्यवहारदर्शन उदारेणाप्यनेन सिद्धान्तेन न वयं जीवनयात्रायामल्पीयसीमपि सफलतामुपगूहामः ।

प्रत्येकस्मिन् जीवनव्यापारे निसर्गतया माधुर्यमभिव्याप्तं यस्मिन् वासरे भविष्यति ; स एवास्माभिर्नितरामभिनन्द्यो वासरो भविष्यति ।

(१७)

यथा-शक्ति

कार्य-शक्तिं यद्यक्षतां रक्षितुमीहसे तर्हि तावतैव वेगेन कार्यं कुरु यावता क्लमानुभूतिरुग्रतां न यायात् । तादृगेव कार्यं पूर्वमारभस्व यस्य पूर्तिर्निःसंशयं कर्तुं शक्नुयेथाः ।

यथाशक्ति कृतं कार्यं सत्वरं सफलं सत् कर्तुरुत्साह-मुल्लासयति । शक्तिमुपेक्ष्य कृतं च तत् असफलं सत् उत्साह-मुत्सादयति । इत्थमेव च उत्साहवतः कार्याणि यत्र आत्मनः कर्तृत्वशक्तौ विश्वासमाविर्भावयन्ति तत्र निरुत्साहवतस्तानि शक्ति-सीम्नि स्थितान्यपि निराशामेव केवलमुद्भावयन्ति ।

सामर्थ्यमवगणय्य कृतं एकस्यापि दिनस्य कार्यं भोजन-मजीर्णमिव कार्यशक्तौ दूषणमुत्पादयतीति असौ लोभोपि भाविलाभस्थैर्याय नितरां हेय एव ।

(१८)

अल्पं जल्प

युवक ! त्वं मन्यसे यत् तव पार्श्वे कथनाय वहु विद्यते; अत एव त्वं किञ्चित् चिकथयिषुरप्यसि । जल्पनपक्षे तवैते सर्वोत्तमतर्काः सन्ति यत् आत्मनो महत्तायै नहि; किन्तु केवलं जनहिताय वक्तव्यम्, तथा यत् किञ्चिज्जनकल्याणकारि तत्त्वं प्राप्तं तन्निर्लिप्तभावेन कर्त्तव्यमिति मत्वा सर्वेषां सम्मुखमुपस्थानीयमित्यादि । परन्त्वहं त्वामिति पिप्रच्छिषामि यत् किमुत्वं किमपि शुश्रूषस्यपि ? किं तवाकर्णनाय नात्र भूयिष्ठमवशिष्टं विद्यते ? यद्यस्ति; तर्हि पूर्वं तत् आकर्णय, कथनाय मोघं मेयत् त्वरस्व ।

प्रकृतितो हि तव सन्निधौ श्रवणोपकरणानि जल्पनोपकरणेभ्यः अधिकानि विद्यन्ते; अतोल्पं जल्प, अधिकं शृणु । अनेनैव विधिना त्वं लोककल्याणं कर्तुमर्हसीति मा विस्मार्षीः । युवक ! किमुत्वमिति नैव वेत्सि; यदद्य जनानां पार्श्वे केवलं कथनार्थमेव विद्यते; श्रवणार्थं नहि । संसारेद्य वक्तृणां सुलभतास्ति; किन्तु श्रोतृणां दुर्लभता । त्वं लोकस्येममभावं पूरयितुं सहयोगी भव ।

मनो-मुकुरः

मनुष्यस्य इदं मनः कश्चनैक एतादृशो मुकुरो विद्यते ; यस्मिन् परेषां विशेषता आत्मनश्च न्यूनता अतीव लघीयस्त्वेन प्रतिबिम्बिता भवति; यदा च परेषां न्यूनता आत्मनश्च विशेषता अतीव विशालत्वेन । एतदेव कारणं चकास्ति; यत् अधिकशो मनुष्या आत्मनः परेषां वा केषांचिदपि सत्यं मूल्यमङ्कयितुं प्रायो नैव क्षमन्ते । अस्मिन् विषये तेषां स्वकीयं स्वान्तमेव तान् प्रतारयति ।

युवक ! यदि त्वमेनां मनसः स्थितिं सम्यगवगम्य आत्मनो विचारेषु अस्याः सन्तुलनं साधयितुं क्षमसे; तर्हि अवश्यमेव पूर्वापेक्षयाधिकां सत्यस्य सन्निधानतामाप्स्यसि । तस्मिन् समये तव कथनेऽपि तत् तेजः स्फुरिष्यति; यज्जनमनः परिवर्त्तयितुं अत्यलं भविष्यति । तव तूष्णींभावोपि लोकान् तादृशं प्रेरयिष्यति ; यादृशं परेषां प्रबलानि व्याख्यानशतान्यपि न प्रेरयितुमलम् ।

(२०)

महापुरुषो भवितुं प्रभवेः

कदाचित् तव हृदयं इयतोत्साहेन भरितं भवति, यतः क्रियमाणं प्रत्येकं कार्यं लघु प्रतीयेत, घटिकाभिः सम्पूरणीयानि च कार्याणि क्षणैरेव सम्पूरितानि स्युः, कदाचित् तदियन्निरुत्साहमपि सम्भवेद्, यतस्त्वं स्वात्मानं प्रत्येक कार्ययोग्य मनुभवितुं प्रारभेथाः, क्षणैः समापनीयानि च कार्याणि घटिकाभिरपि समाप्तुमसामर्थ्यमनुभवेः।

कदाचित् तवान्तःकरणे इयती प्रसन्नता परिव्याप्ता स्यात् यत् तामवेरयितुमपि त्वं न शक्नुयाः, तदानीमेतज्जगत् त्रिदिवादप्यधिकं सम्पन्नं सुखदायकं च त्वयानुभूतं स्यात्; परन्तु यदा कदाचित् तदप्रसन्नतयाक्रान्तं स्यात्, तदा नरकोप्यत्रैव दृष्टिपथे समागतः स्यात्, सम्भवतस्तदानीमेतस्माज्जगतो मुक्त्यर्थमात्मघातोऽपि त्वया उपयुक्तो मतः स्यात्।

युवक ! उत्साहनिरुत्साहयोः प्रसन्नताऽप्रसन्नतयोश्च युग्ममिवैव अन्यान्यपि बहुनि परस्परविरुद्धानां भावनानां युग्मानि सन्ति, तव जीवनमान्दोलयन्ति, यदि तेषु प्रत्येकस्य युग्मस्य शुभांशं विवर्धयेः, अशुभांशं च दमयेस्तर्हि त्वमेकस्मिन् वासरेऽवश्यमेव निजयुगस्य महापुरुषो भवितुं प्रभवेः, नाऽत्रकाचिदारेकरेखाऽपि चकास्ति।

सौभाग्यनिर्मितेरवसरः

युवक ! कथमात्मनो दुर्भगत्वमाक्रोशसि? तेन तु आत्मनः शक्तिं परीक्षितुं तव सम्मुखमेष सदवसरः समुपस्थापितः। अनेनावसरेण त्वं तमेव लाभं प्राप्तुं शक्नोषि; यं सौभाग्येन प्राप्तुं पारयसि। दुर्भाग्यं सौभाग्यं च परस्परं न बहु दूरस्थं वस्तु। प्रत्येकं दुर्भाग्यं प्रच्छन्नरूपेण सौभाग्यमेव भवति, किन्तु मर्मज्ञताशून्योसुमान् तस्यैतद् रूपं नैव वेत्तुमलं भवति। ततस्तस्य लाभेन विरहितो भवति, किन्तु एषा तु स्वयं पुरुषस्यैव असावधानता विद्यते, दुर्भाग्यस्यास्मिन् को दोषः ? असावधानस्तु मनुष्यः स्वकीयात् सौभाग्यादपि कुह लाभान्वितो भवितुं शक्यते ?

सौभाग्यं तदैव सौभाग्यं; यदा तत् उन्नतेरध्वानं प्रशस्तीकर्तुमवसरमुपस्थापयति, अन्यथा तद् भाविनः कस्यापि दुर्भाग्यस्य कारणमात्रं भूत्वाऽवतिष्ठते। दुर्भाग्यकारणीभूतात् सौभाग्यात् तु तद् दुर्भाग्यं सदैव वरेण्यं भवति; यदन्ततः सौभाग्यकारणं स्यात्। यदि त्वं विश्वसिषि; यत् ते वर्त्तमानकालिकं दुर्भाग्यं विगतकालजनितया कयाचित् स्खलनया प्रसूतं; ततस्त्वयास्मिन् विषये न मनागपि चिन्ताकुलितेन भाव्यम्। सांप्रतं त्वया केवलमिदमेव चिन्तनीयं ; यत् स्खलना-प्रसूतमिदं दुर्भाग्यं कथमधुना सौभाग्यजनकं निर्मातुं शक्यम्। युवक ! एष एव उपयुक्तोवसरः ; यस्मिन् त्वं निजसौभाग्यं निर्मातुं शक्नोषि।

प्रयासं मा त्याक्षीः

आत्मनः योग्यतायां श्रमे च विश्वसितुः पुंसः करतले-ऽविरतं विजयो वसति। सदवसरं हस्तयितुं कस्मिंश्चिदपि अन्यस्मिन् वस्तुनि विश्वासनात् आत्मसामर्थ्ये विश्वसनमेव अधिकं लाभप्रदं भवति।

अनेके मनुष्या एतादृशमवसरं प्रतीक्षन्ते; यस्तेषां भाग्यं हेलयैव परिवर्तयेत्। ते नैव विदन्ति यदेतादृशाः सदवसरास्तु प्रतिदिनमायान्ति; परन्तु अज्ञानवशात् मनुष्यस्तान् तुच्छा इति मत्वा अवजानाति।

युवक! त्वया प्रत्येकस्यावसरस्य लाभो निर्भयत्वेन नेतव्यः। सामर्थ्येन साहसेन च विना कथमप्यस्मिन् जगति प्रगतिः कर्त्तुं न शक्या। आशङ्कानामाक्रमणं तु न क्वाप्य-सम्भवम्; अतस्त्वं तत् प्रतिकारमविधाय स्वकीयं वर्त्तमानमधिकं सरलं विधातुं नैव शक्यसे।

यदि त्वं आशावानसि, प्राप्तमवसरं च नैव विनाशयसि, ततो जीवनमुन्नेतुमवश्यमवसरं नेष्यसि। यदि कदाचित् सफलता साहाय्यं नापि दद्यात्; तथापि त्वं साहसमासेवस्व; प्रयासं च मा त्याक्षीः, एकस्मिन्नहनि सफलताऽवश्यं तव संगिनी भविष्यति। जीवनस्यास्मिन्नाहवे पराजितस्तु वस्तुतः स एव जायते; येन प्रयासोपि परित्यक्तः।

(२३)

कश्चिन्ताविषयः ?

युवक ! विशङ्कटमवारपारमिव विततमनन्तकार्यक्षेत्रं तव सम्मुखं विद्यते । तटोपविष्टस्त्वं कियच्चिरमकिञ्चित्करः सन् एनदीक्षमाणः स्थास्यसि ? अनेन निष्क्रियदर्शनेन अन्ततः कः खलु लाभः ? उत्तिष्ठ, ऊर्ध्वदमो भव, कर्त्तव्यस्यैतदाह्वानं त्वां कियच्चिरादाकारयति । त्वं तरुणोसि, तरुणश्च न कदापि कर्त्तव्योपेक्षां कर्त्तुं क्षमते ।

असंभवमपि संभवपदे उपन्यस्यत् एतत् करतलयमलं निरन्तरं तव सहयोगि । अस्य अव्याहतायाः शक्तेरनन्तभाण्डागारं त्वदर्थं सदैव उन्मुक्तं विद्यते । अतोधुना तटे स्थित्वा दृश्यदर्शनस्यावसरः कुह्यावशिनष्टि ? युवक ! उत्तिष्ठ, अग्रे प्रतिष्ठस्व, कार्यसमुद्रस्य मन्थनं त्वयैव विधातव्यम् । अस्य भारस्य अन्यत्र क्वापि न्यासस्तु आत्मनो युवत्वं कलङ्क-पङ्किलं विधास्यति ।

एतन्मन्थनं पीयूषदायि भविष्यति उताहो गरलदायीति दुश्चिन्ता न कदापि त्वया विधेया, किञ्च ; अमृतं निपीय अमरतां प्राप्तेभ्यस्ते महीयांसो ; ये गरलं निपीय अमरतां प्रापन् । अस्मिन् मन्थनकार्ये त्वं पीयूषं गरलं वा किमपि प्राप्नुयाः, उभौ त्वाममरं विधास्यतः । युवक! ततः कश्चिन्ताविषयः ?

(२४)

निश्चलः समुत्तिष्ठ

युवक ! निश्चलः समुत्तिष्ठ । दुःखानामेष दुस्सहः प्रवाहो यदि तव मौलेरुपरिष्टात् प्रवहमानो विद्यते ततस्त्वं स्वचरणयुगलं दृढमारोपय । स्वस्थानात् सूत्रमात्रमपि मेतस्ततो भूः । दृषदिव समुन्नतशिराः स्थिरीभूयोर्ध्वमस्तिष्ठः । यद्येकवारमीषदपि प्रकम्पितस्ततोयं प्रवाहस्ते मूलमुन्मूलयिष्यति । तदानीमस्मिन्नास्पदे तवास्तित्वमसम्भवताकोटिमेव स्प्रक्ष्यति ।

अरे ओ भाग्यनिर्मातः! मा प्रकम्पस्व, एष प्रवाहः सम्प्रत्येव निर्गतो भविष्यति । साहससंभृतस्य तव जीवनस्य नास्मात् किमपि भयम् । भयं तु कातरप्रकृतीनां तेषां जायते ये समुपस्थितैर्दुःखैर्विचलिताः संजायन्ते । त्वं त्वनेन दुःखप्रवाहेण समं संघर्षं विधेहि, विजयस्ते सुनिश्चितं भावी । कालक्रमाद् वातावरणेन यन्मालिन्यं समुपचित्य त्वयि विन्यस्तं तत् सकलमनेन प्रवाहेण धुतं सद् दूरमपयास्यति, तव व्यक्तित्वं च ततः प्रथमतोप्यधिकमुद्दीपिष्यते । अत एव कथयामि, युवक ! व्यग्रो मा भूः, दुखानामभिमुखे निश्चलः समुत्तिष्ठ ।

(२५)

दैवस्य स्वामी

युवक ! यदैकः कुलालः विशिष्टैर्निर्जरक्रियाकलापैः साधारणं मृत्–पिण्डं आवश्यकतानुरूपे भाजने परिवर्त्तयति; तदा त्वमपि मृत-पिण्डानुकारि निजं भागधेयमवश्यमेव यथेच्छरूपे परिवर्त्तयितुं क्षमसे ।

मा विस्मार्षीः; अद्यतनीयास्तव प्रत्येकाः क्रिया भाविनस्तद् भाग्यस्य रूप–निर्माणे साहाय्यं ददानाः सन्ति । त्वं कीदृशं दैवमभिलषसि–इत्यस्य निर्णयो यदि नाद्य तव मस्तिष्के भविष्यति ; ततो न तस्य स्वेच्छानुकूलं किञ्चिन्निश्चितं रूपं निर्मातुमर्हसि । अतो युवन् ! सावधानतापूर्वकं अधुनैव तस्य स्वरूपनिर्णयं विधाय तन्निर्माणकार्ये संलग्नो भव ।

युवक ! त्वया स्वसामर्थ्ये पूर्णतः विश्वसितेन भाव्यम् । देवसम्मुखे विनतीभूय गमनं तेषामकर्मण्यानां कार्यं विद्यते ; येषां सामर्थ्येन पराजयः स्वीकृतः । युवत्वं न कदापि पराजयते, न च विवशतया नमति । अतो हि त्वं दैवस्य दासत्वं नहि; स्वामित्वं साधयित्वा जीव ।

(२६)

मा उदास्स्व

युवक ! मा उदास्स्व, मनसः अनन्तप्रसन्नतानां कस्याश्चिल्लघीयस्या दुःखदघटनाया विनिमये अपव्ययं मा विधाः । गृहसमागतानामतिथीनामिव विपत्तीनां स्मयमानमुखेन स्वागतं विधेहि । विपदः अभिशापरूपा एव स्युरिति नास्ति किमपि कारणं; ता वरदानरूपा अपि भवितुं शक्यन्ते ।

युवक ! मा भैषीः; दुखस्याग्नौ अतप्त्वा आत्मविश्वासस्यैतद् हिरण्यं विशुद्धं भवितुं नैव शक्यते । धूपो यावत् स्वयं नेव प्रज्वलति तावन्नैव आत्मनः सुरभिं विस्तारयितुं शक्नोति । प्रकाशविस्तारावसरे स्वयं दीपस्य प्रज्वलनमावश्यकम्; ततस्त्वमस्मात् तापात् किं पलायसे ?

त्वयि यः कश्चनापि कृष्णिमा विद्यते स प्रज्वलनाद् निःशेषीभवतु । उज्ज्वलीभवनाय एतन्नितान्तमावश्यकम् । जड़ीभूतं तवेदं चैतन्यं दुःखानां वज्रप्रहारेण जागरितं भवतु । युवक ! प्रसन्नत्वेन एतान् प्रहारान् सोढ्वा प्रकाशयुक्तो भव । मोदास्स्व ।

(२७)

मा रोदीः

मा रोदीः, अरे ओ युवक ! मा रोदीः । एतान्यश्रूणि तव अगाधान्तःकरणसमुद्रे भावना शुक्तिभ्यः समुद्भूतानि साहस-मौक्तिकानि सन्ति । अद्यैतानि कथमिव स्थानच्च्युतानि भूत्वा विकीर्णानि जायमानान्यवलोक्यन्ते ? किमेतानि केवलं पानी-यत्वेनैव मतानि तव ? अज्ञान! किञ्चिद् विचारय ; यत् तव युवकतायाः सुधा एतैः सह घोलतां प्राप्य प्रवाहमाना विद्यते ।

युवक ! तव नयन-सम्पुटसमुद्भूतेयं कवोष्णधारा यदा कपोलपालिमाविलयती नीचैरवतरति तदावश्यमेव दर्शक-जनानां हृदयानि आर्द्रीभावमुपागतानि भवेयुः, किन्तु एतेन त्वमन्येषां दयापात्रमेव भवितुं शक्यसे, न तु श्रद्धापात्रम् । किमिति तव कृते उपयुक्तम् ? युवक ! तव धमनीषु अजस्रं प्रवहमानमेतदुष्णं शोणितं अवश्यमेवास्य विरोधमुद्भावयिष्यति, अत एवाहं वच्मि, युवक ! मा रोदीः ।

(२८)

अधीरो मा भव

युवक ! धैर्यमासेवस्व, अधीरो मा भव । जीवनस्य नवनवानामाशानां विकासो भवितुमुत्कण्ठते । नयनतारकाणामुपरि तरणप्रवीणा एते नूतनस्वप्ना अवश्यमेव साकारतावाप्तिपथेऽप्र वर्त्तमाना विद्यन्ते । भविष्यगर्भेन्तर्हिताअ नन्तसम्भावना औत्सुक्येन तवासन्नमेवागच्छन्ति ।

युवक ! ततः कथमिमानि तवाक्ष्णोरश्रूणि प्राकट्यमवाप्तानि ? एतान्यवश्यमेव सम्भावनानामध्वानं पङ्किलं करिष्यन्ति । तव म्लानस्याननस्येयं श्यामला छाया तासां मार्गे तिमिरवितानमवितत्य नैव स्थास्यति । फणभृत्फूत्कारान् अनुकुर्वन्तो नासासम्पुटान्निष्क्रान्ता एते तव उष्णा निःश्वासास्ता भीषयितुं न कदापि निर्लक्ष्या भविष्यन्ति ।

युवक ! अश्रुभिः, म्लानताभिः; निःश्वासैश्च न केवलं वर्तमानं; किन्तु भविष्यमपि सन्देहदिग्धं जाजायते । अत एव कुण्ठताप्रतीकान् एतानादीनवान्[1] दूरं परिहाय निजसाफल्यमार्गं प्रशस्तं विधेहि, अधीरो मा भव ।

---

१. आदीनवः=दोषः ।

अवसरस्त्वां प्रतीक्षते

युवक ! यमवसरं त्वमतिसाधारणं मन्यसे स एव त्वदर्थं महान् भवितुं शक्यते; यदि त्वं तस्य पूर्णमुपयोगं कुर्याः; स्वस्य समग्रां बुद्धिमपि च तस्मिन्नेव प्रयुञ्ज्याः । एवं निष्क्रियतामासेवमानस्त्वं कियत्कालावधि अवसरमागमयिष्यसे ? उत्तिष्ठ, आत्मनः क्रियाशक्तौ विश्वसन् स्वयमवसरस्योपकण्ठं प्रयाहि । दृढनिर्णयस्य तव सम्मुखं नहि काचिदपि वाधा स्थातुं प्रभविष्यति ।

प्रत्येकोयं क्षणः अवसरस्यैकं सन्देशं नीत्वा तव सम्मुखमुपतिष्ठते । चक्षुषी समुन्मील्य तं सम्यगालक्षय, स्वोद्देश्य सिद्धौ च प्रयुङ्क्ष्व । यत् कार्यं त्वं विधातुमर्हसि; यस्य वा स्वप्नं दृष्टुमर्हसि; तदस्मिन्नेव क्षणे प्रारभस्व ।

त्वया स्वकीयः प्रगतिमार्गः स्वयमेव निर्मातव्यो भविष्यति; अतः एकमपि क्षणं व्यर्थं मा यापय । लक्ष्यसिद्धयै, प्रतिष्ठस्व । सुखं निजवाटिकायां त्वामाकारयेत्; तथापि तद्दिशि मा द्राक्षीः । सम्मुखं स्वयमवसरस्त्वां प्रतीक्षमाणो विद्यते ।

(३०)

सफलता

युवक! यः पुमान् अनेकवारं स्खलति; किन्तु कदापि पराजयमुरीकृत्य न कदाप्यवतिष्ठते; प्रतिवारं पूर्वापेक्षयाधिकः सावधानो भूत्वा पुनः कार्यसंलग्नो भवति; स निश्चितमेव तेन श्रेष्ठतरो भवति; यः किलैकवारं विधाय पराजयते; अथवा पराजयमाशङ्क्य कार्यारम्भे उदास्ते। अनुमानमनेकवारम सत्यं भवल्लोलोक्यते; अतः कदाचिदात्मनः कस्मिंश्चिदनुमाने असद्भूते सति यदि कश्चिदेवं निर्णयति यन्नाहमग्रे कदाप्यस्मिन् कार्ये चरणन्यासं विधास्यामीति; ततस्तस्य विकासस्तत्रैवाव-रुद्धो भवति।

युवक! असफलतावस्थायामपि त्वं प्रतिवारं प्रयतमान-स्तिष्ठ। संजायमानाभिरसफलताभिरपि त्वं भूयिष्ठमनुभवितुं शक्नोसि; ततश्चैकदा स एवानुभवः सफलतामाकृष्य तव सम्मुख-मुपस्थापयिस्यति। असफलता, असफलता, असफलता—आसां योगो निश्चयेन सफलता एव भवति। अतो युवक! गति-शीलतां निरन्तरमनुतिष्ठ, सफलताया मार्गे आपतन्त्य इमा असफलताः स्वत एवोल्लङ्घिता भविष्यन्ति।

विश्वासस्य ज्योतिः

युवक ! मानवजातेर्महत्तम-भविष्ये यदि तव विश्वासस्त्वकास्ति; तर्हि तन्निर्माणाय अस्मादेव क्षणादुद्यतो भव। वर्तमानस्य भित्तेरुपरि भविष्यस्य सुन्दरमन्दिरनिर्मितौ तवायमदमनीयो विश्वासः अवश्यमेव फलदायी भविष्यति; यतो हि विश्वासस्य अन्तिमा परिणतिरेव कार्यं कथ्यते।

विश्वासस्तावदेकमेतादृशं सम्बलमस्ति; यन्नीत्वा प्रस्थितस्य मार्गे सम्भाविता विश्वेपि व्यवायाः स्वत एव दूरीभवन्ति। दारिद्रयं न कदापि दृढविश्वासिनो मार्गं रोद्धुं क्षमते, बुभुक्षा न तस्य तत्परतां निरसितुमर्हति, सहायताया अल्पीयस्त्वं न तस्योत्साहमवनेतुमलं भवति, न च जनतया विहित उपहासस्तं कार्यविरतं कर्तुं प्रभवति।

अस्मिन् संसारे स्थानं तदर्थमेव विद्यते ; यः स्वकीयं विश्वासं नितरां जीवितं रक्षति, तं मूर्त्तं कर्तुं च स्वकीयं समग्रमपि सामर्थ्यं तत्र नियोजयति। यस्य विश्वासो मृतः स श्वसन्नपि भस्त्रेव निर्जीव एव।

युवक ! त्वमात्मनो विश्वासस्य ज्योतिः अखण्डरूपेण, अदम्यरूपेण च प्रज्वलितं रक्ष। यदि त्वयैतदनुष्ठितं ; तर्हि अवश्यमेव वर्त्तमानस्तव सहचरो भविष्यति, भविष्यश्चानुचरः।

(३२)

नहि कापि इयत्ता

युवक ! अवस्थानुकूलां व्यवस्थां मान्यां विधातुं त एव उद्यता भवितुं शक्नुवन्ति; ये परिवर्त्तनं कर्तुं नैव क्षमन्ते। तवेयमनन्ता शक्तिर्न कदापि स्थितिपालकतामुरीकर्त्तुमर्हति। मानवजातेरितिहासः उच्चैर्घोषं घोषं कथयति ; यत् परिवर्त्तनमअवश्यम्भावि ।

जीवनस्योद्देश्यं स्थितिरक्षा नहि ; किन्तु उच्चतरस्थितेर्निर्माणमस्ति। प्राप्तमात्रं स्वीकृत्य त एव सन्तुस्यन्ति ; ये अग्रे प्रस्थानस्य मार्गं नैव विदन्ति, प्राप्यस्य च इयत्तां पुरैव संकुचितां निर्धार्य गच्छन्ति ।

त्वया यत् किमपि प्राप्तमस्ति तदेव आधारशिलात्वेन संस्थाप्य स्वकीयं जीवनभवनं अधिकाधिकमुन्नतं विधेहि। उन्नत्यै उपरि अनन्तोवकाशः समानरूपेण उन्मुक्तश्चकास्ति। नात्र कश्चित्तव प्रतिद्वन्द्वी ; यतो युगपत् सर्वेषां समुन्नतौ काचिद् बाधा समुद्भूता भवेत्। चिरपरिचितायाः सीमाया उल्लङ्घने यत्तवात्मनि भयमस्ति तदेव तवोन्नते र्बाधकम् । युवक ! इमां मोहशृङ्खलां त्रोटयित्वा उन्नतभूमिको भव। प्रगते र्नहि कदाचिद् कापि इयत्ता भवति ।

एते क्षणाः

समयः प्रवाह इव अनवरतं प्रवहमानो विद्यते। क्षणमात्रमपि नहि क्वापि तिष्ठति, उपायलक्षैरपि नैव प्रत्यावर्त्तते। तस्य विनाशनस्यार्थोऽस्ति; जीवनविनाशः। जीवनम्; एकः प्रलम्बावधिकः समयः, क्षणः; एकः स्वल्पावधिकः समयः, किन्तु क्षणपरम्परा सदा चलति, जीवनपरम्परा वरुद्धा भवति। क्षणानां सातत्यं जीवनशतमपि तरितुं नैव क्षमते; किमेकं जीवनम्?

युवक! यदि त्वं जीवनस्य किमपि मूल्यं मनुषे; तर्हि क्षणानां मूल्यं त्वया मन्तव्यमेव। क्षणान् निरर्थकं व्यतीत्य जीवनं सफलयितुं कदापि नैव शक्यसे। ते मनुष्याः कियति भ्रमे विद्यन्ते; ये निष्फलं व्यतियतः क्षणान् उपेक्षन्ते; परन्तु प्रायो व्यथितहृदयाः कथयन्ति; अहममुकं कार्यमवश्यं चिकीर्षामि; किन्तु समयं नैव लभे। एवं निगद्य किमु ते स्वमन एव नैव प्रतारयन्ति?

वर्त्तमानतां दधदेप क्षणोऽवश्यमेव तव कार्योपक्रमाय एकः शुभो महूर्त्तः। अविलम्बमेव त्वया निजमिष्टं कार्यमुपक्रमणीयम्। समयस्त्वां नैव प्रतीक्षिष्यते, यदि त्वया उपयुक्ते काले कार्यं नैवोपक्रान्तम्; तर्हि तस्य पूर्तेर्नहि काचिदप्याशावशिनष्टि। यथासमयनिष्ठितं कार्यमेव पूर्णतां प्राप्य तव कार्यशक्तिमधिकाधिकमुद्दीपयिष्यति।

अद्यैव

युवक ! अद्यतनकार्यमद्यैव समापय । मैतद् विस्मृत्यापि श्वोर्थं त्यज । "श्वः" एक एतादृशो राक्षसोऽस्ति; येन परः-शताः प्रतिभावन्तः प्रसह्य उदरस्थीकृताः । अस्य तेजस्वी प्रतलोऽसङ्ख्ययोजनानां निगरणानामोटितवान् ।

अद्यतनकार्यं श्वः-कालार्थं परिवर्त्तयितुं यावती शक्तिर्व्ययते, तावत्या शक्त्या तु तदद्यैव कर्त्तुं शक्यम् । त्वं समर्थः कर्मशीलश्च सन्नपि कथं श्वः-साहाय्यमभिलषसि ? निश्चितमेव एतत्तु असमर्थताया अकर्मण्यतायाश्च द्योतकमस्ति ।

त्वया यत् कार्यमद्यैव पूरयितुं संगीर्णं ; तस्य विरोधे आलस्यं यदि स्वकीयेन समस्तेनापि सैन्येन सह अभिक्रमेत ; तथापि त्वं स्वनिश्चयात् मापसर । तदुत्पादिताभिः स्थितिभिः सह दाढ्येन युद्ध्वा विजयस्व, जीवनस्य रणस्थले स्वकीयं विजयध्वजं चारोपय ।

युवक! एष तव परीक्षासमयोऽस्ति । यदि त्वमेतादृशेऽवसरे एवं विचारयसि ; यत्—श्वः करिष्यामि, अधुनैव कैतादृशी त्वरा ? ततस्त्वं निश्चितमेव पराजयसे । एतादृशाः क्षणा एव जीवनस्य साफल्यमसाफल्यं वाङ्क्षयितुं व्यवस्यन्ति । एतेष्वेव क्षणेषु त्वमात्मनो निर्णायकबुद्ध्याः प्रकाशे स्वकीयां विजययात्रामुपक्रमस्व ।

(३५)

उत्साहमुपशान्तिं मा गमय

युवक ! यदि त्वं किमपि कार्यं कर्त्तुं निरणैषीस्तर्हि तत् त्वरितमेव पूरयितुं प्रयतस्व। यदि तस्य पूर्तौ विलम्बो भविष्यति; तर्हि क्रमशो मानसिकं शैथिल्यं वर्धिष्यते, निश्चयश्च ते विशीर्णतां प्राप्स्यते। अन्ततः स संसारस्य कोलाहले विलीनो भविष्यति, अथवा आलस्यपङ्के निमङ्क्ष्यति।

कार्यकरणस्य तुलना वीज-वपन-क्रियया कर्त्तुं शक्यते। यदि बीजमुचितसमये नोप्तं; तर्हि तस्य विकासस्य नहि काचिदाशा कर्त्तुं शक्यते।

कार्यारम्भकाले य उत्साहो भवति ; तं कथमप्युपशान्तिं मा गमय, किञ्च; तस्य विद्यमानतायामेव किमपि कार्यं समुचितरूपेण सम्पादयितुं शक्यम्। उचितादधिके समयव्यये प्राय उत्साहभङ्गो जायत एवेति त्वया सावधानेन तस्मात् स्वात्मा रक्ष्यः। लोहे उपशान्ते सति घनानां कियन्तोपि आघाताः स्युः, न ते किमपि फलदायिनो भवन्ति।

(३६)

आत्मविश्वासः

युवक ! जीवनस्य तमो-निचिते मार्गे आत्मविश्वासस्य प्रकाशं नीत्वा व्रज । तव सामर्थ्यसम्मुखं नास्ति किमपि कार्यम सम्भवं, केवलं तत्र तव दृढविश्वासेन भवितव्यम् । यावदसौ विश्वासः नोत्पद्यते; तावदशेषाण्यपि कर्माणि असम्भवान्येव भवन्ति । जीवने समागतानां बह्वीनामसफलतानां मूलकारणं आत्मविश्वासस्याल्पीयस्त्वमेव भवति; अतस्त्वं स्वकीयशक्ता-वखण्डं विश्वासं सम्पादय । अनेन तवान्याः सुप्ताः शक्तयोपि जागरिता भविष्यन्ति । वस्तुतः शक्तिविश्वास एव शक्ति-समन्वितो भवति ।

ते मनुष्याः कियन्तो निर्बलाः सन्ति, ये नात्मनः शक्तौ विश्वसन्ति । ते किमपि कार्यं प्रारब्धुं संकुचन्ति । असाफल्यभयं तेषां सामीप्यं कदापि नैव मुञ्चति । न ते कस्मिन्नपि क्षेत्रे दाढ्र्येन आत्मनोऽधिकारं घोषयितुं क्षमन्ते । आत्मविश्वासाभावस्येयं प्राणान्तकारिणी दुर्बलता समाजे तेषामग्रणीत्वं न कदापि सहते ।

युवक ! जनता तमेव विश्वसिति, यः स्वयं स्वं विश्व-सिति; अतस्त्वं स्वकीयमात्मविश्वासं एकक्षणार्थमपि मा श्लथीकुरु । ससम्मानं सफलं च जीवनं व्यत्येतुं एतदत्यन्त-मावश्यकं यत् तव प्रत्येकं कार्यमात्मविश्वासेनाप्यायितं भवेत् ।

(३७)

योग्यता कुशलता च

तव योग्यता कियत्यपि साधारणास्तु, किन्तु त्वं तस्या उपयोगं कुशलतापूर्वकं कुरु। अकुशलतापूर्वकं प्रयुक्ता असाधारणयोग्यतापि केवलमुपहासमात्रीभूय तिष्ठति; यदा च कुशलतापूर्वकं प्रयुक्ता साधारणयोग्यता एकं नव्यं चमत्कारमुत्पादयितुं क्षमते। यां कठिनतामवलोक्य योग्यता मार्गभ्रष्टा भवति तां कुशलता सहजतया विजयते।

युवक! योग्यताया विश्वासे एव केवलं मा तिष्ठ, तस्याः प्रयोग-कौशलेप्यवश्यं ध्यानं देहि। योग्यता; केवलं करणीयं कार्यं वेत्ति, किन्तु कुशलता; तस्य करणं वेत्ति। योग्यतायाः पार्श्वे केवलं मार्गश्चकास्ति; किन्तु कुशलतायाः पार्श्वे तत्र गमन-क्षमता चकास्ति। अत एव युवक! स्वकीयां योग्यतां कौशलेन सह संयोजय। सफलतायै अतो व्यतिरिक्तो नान्यः कश्चित् प्रशस्तः पन्थाः।

सावधानः स्तात्

विश्वमानसे एका व्याकुलता प्रतीयते । चतुर्दिक्षु विषाक्तं वातावरणं स्वपरिधिं विस्तारयत् सर्वं स्वस्मिन् विलयीचिकीर्षति । उत्स्पन्दमाना सर्वनाशस्येयं नर्तिन् स्वल-हरीणां प्रलयनृत्यं दर्शयितुमातुरतां धत्ते । मानव-मानस-समुद्भूता जुगुप्सा परमाण्वस्त्रव्याजेन मूर्ततामधारयत् । एता-दृशेऽनेहसि हिंसाया अट्टहासः, अहिंसायाश्च करुणक्रन्दनं युगपत् तव श्रवणसम्पुटं समागममवाप्नुयात्, तर्हि नहि किमप्या-श्चर्यम् ।

युवक ! विश्वनयनानि तव सम्मुखमालोकन्ते । त्वयाद्य एष निर्णयो घोषितव्य एव, यत् त्वं चिरपरिचिताया हिंसाया अट्टहासे सहयोगी भविष्यसि; उताहो चिरपीडिताया अहिंसायाः क्रन्दनप्रतिकारकार्ये? तवाद्यतनकृतेऽस्मिन् निर्णये एव विश्वस्य जीवनं मरणं वाऽवलम्बितमस्ति । अतो युवक ! सावधानः स्तात् ।

प्रथमश्चरणविन्यासः

अद्य जगते शान्तेरावश्यकतास्ति। परितो विवर्द्धमान-मशान्तेर्वातावरणं साध्वस-समुद्भावकं भाति। मानव-जातिर्य-द्दिनात् स्वत्व-सम्भालनयोग्याभूत्; तद्दिनादेव सा शान्ति मृगयमाणा विद्यते। अस्मिन्नेवान्वेषणे सा पारिवारिकं जीवनं प्रारेभे, तथा चास्मिन्नेव क्रमशः कौटुम्बिकं, सामाजिकं, राष्ट्री-यं जीवनं चापि प्रारभत; परन्तु साद्य शान्ति-स्थाने अशान्ते-स्तत् तटं प्रापत्; यतः स्वल्पमप्यग्रे गमनात् सर्वनाशोऽवश्यं-भावी। मानवजातेरिमं सर्वनाशं किमु केवलं निरीक्षकीभूय एव त्वं निरीक्षिष्यसे?

युवक! अद्य तव परीक्षास्ति। एषा साऽन्तिमा परीक्षा-स्ति, या चेदिदानीं नैव दास्यते, ततः सम्भवतः कदापि दातुं नैव शक्ष्यते। अतएव एतस्माद् विनाशाद् मानवजाति-समुद्धार भारः स्वयं त्वया स्वस्कन्धयोरुपरि नेयः।

विश्व-क्षितिज-परादागच्छन् य एको मन्दस्वरः श्रूयते स शान्तेः स्वरोस्ति। किमु त्वं शृणोषि तम्? भ्रान्तया मानव-जात्या तदभिमुखमेव गमनीयमस्ति; किन्तु अधुनावधि सा सन्देग्धि। युवक! साहसं कुरु, तदभिमुखं प्रथमश्चरणविन्यास स्त्वयैव विधेयः। त्वदनु समस्ता मानवजातिर्गन्तुमुद्यतास्ति।

कः स्यात् ?

विषादस्य निष्करुणाः शरा यदा हृदयं शतशो विध्यन्ति ; तदा कः स्यादेतादृशो यो नयनमार्गादपसृत्य पतन्तमश्रुप्रपातं रोद्धुमर्हेत् ?

अन्तरङ्गोत्तापस्य विवशता यदा वातावरणमुष्णीकुर्यात्, तदा कः स्यादेतादृशो यो निःश्वासप्रभञ्जनेन कम्पमानान् अधरपल्लवान् स्थिरीकर्त्तुमुत्सहेत ?

संघर्षमयजीवनस्य सङ्कीर्णपथे विकीर्णैः कण्टकैर्विद्धौ चरणौ यदा रक्तरञ्जितौ स्याताम्, तदा कः स्यादेतादृशो यः स्वगन्तव्ये दत्तदृष्टिः सन् न ततो विरमेत्, न च गतिक्रमभङ्गं विदध्यात् ?

विश्वासस्य प्रत्येकं शिविरं यदा सन्देहसेनया आक्रम्यते ; तदा कः स्यादेतादृशो यः सुस्थिरतया तद्विरोधे युध्येत, विजयध्वजं च तत्रैव आरोपयेत् यत्र सन्देहेन पदन्यासो विहितः स्यात् ?

युवक ! अहं सम्यग् जाने, तादृशः स त्वमेवाऽसि । तव युवत्वं सर्वैर्विषादैरपराजेयम्, उत्तापैरप्रकम्पितम्, कण्टकैरविचलितम्, सन्देहैश्चानाक्रान्तं सत् जगते प्रमोदस्य, शान्तेः, निर्विघ्नतायाः, श्रद्धाशीलतायाश्च सन्देशं दातुं शक्नुयात् । युवक ! त्वामतिरिच्य जगदुद्धारकः कः स्यात् ?

जाग्रत् तारुण्यम्

त्वं तरुणोऽसि, अतः साम्प्रतं तरुणोचितसाहसस्य महत्तासु न किमप्याश्चर्यमनुभवसि, परन्तु कश्चिदपि स्थविरस्तव शक्त्या, उत्साहेन, स्फूर्त्या च आश्चर्याभिभूतो भवितुं शक्यते।

अभावे भावस्य मूल्यमुद्बुद्धं भवतीति मनुजस्य दृष्टि-पद्धतेरेवायं दोषः। यदि स्वयं भावस्य विद्यमानतायामेव तस्य मूल्याङ्कनं कर्त्तुं शक्येत; तर्हि कियदुत्तमं स्यात्? तादृश्यां स्थितौ कश्चिदपि युवा न स्वशक्तेरेकामपि कणिकां व्यर्थी-कर्त्तुमभिलषेत्।

किमेवं प्रकृत्या मनुजस्योपहासो विहितः; यतो यदा स शक्तिमान् स्यात्; तदा शक्तिमूल्याङ्कने जागरितो न स्यात्, यदा च तस्मिन् विषये जागरितः स्यात्; तदा शक्तिः केवलं स्मृतिविषयतां प्रपद्येत?

युवक! किमु त्वं प्रकृतेरिममुपहासमाह्वातुं शक्यसे? मया मन्यते; यत् त्वं निश्चयमेवैतत् सामर्थ्यं विभर्षि। आदि-कालादेव मनुष्यो न केवलं प्रकृतेराह्वानमेव स्वीचकार; किन्तु स्वयं तामाहूय बहुधा पराजितामपि चकार। यदा कदाचित् त्वं प्रकृतेः सम्मुखमाकुञ्चितजानुर्भवितुं विवशो भवसि; तदाऽहमनुभवामि; यत् ते तारुण्यं प्रसुप्तम्, यदा च प्रकृतिस्तव सम्मुखं नन्तुं विवशा स्यात्; तदा निश्चितमेव तव तारुण्यं जाग्रद् विद्यते। मा विस्मार्षीः; जाग्रत् तारुण्यं कदाप्या-कुञ्चितजानु न भवति।

(४२)

सर्वं प्राप्स्यते

चतुर्दिग्व्याप्तेऽस्मिन् विचित्रचाकचिक्ये यदि त्वमुन्मिषित-नयनः सन् स्थातुमर्हेस्तर्हि मार्गः सदैव तव चरणाधीन एव स्थास्यति, परन्तु यदि त्वमेकमपि क्षणं नयने निमील्य किञ्चिद् विश्रान्तुमिच्छसि; तर्हि निश्चितमेव दिग्भ्रान्तः सन् मार्गच्युतो भविष्यसि ।

यदि त्वया लक्ष्यावाप्तये दृढं सङ्कल्पितम्; तर्हि क्षणमपि तत् त्वच्चक्षुरविषयो मा भूत् । लक्ष्याद् दृष्टेरपनयन-स्यार्थोऽस्ति; निर्णीतं लक्ष्यमपहाय तद् विकल्पान्वेषणम्, किन्तु वस्तुवृत्त्या एतत् कार्यं भ्रान्तिपूर्णम् । लक्ष्यमेकमेव भवति, तत्र विकल्पस्थापनप्रयासस्तव गति-प्रवाहं समापयिष्यति ।

युवक ! निर्विकल्पतया गच्छ, निरन्तरं च गच्छ । प्रलो-भनशतैरपि मावरुद्धो भव, विपत्तिपरम्पराभिर्मा बिभीहि, विरोधाक्रमणैर्मा प्रत्यावर्त्तस्व, निर्णीतलक्ष्याभिमुखमेव केवलं याहि । तत्-प्राप्त्यर्थमात्मनः समस्तं समयं पौरुषं च तत्रैव नियोजय । एतस्मिन् कार्ये न त्वया किमपि हास्यते, अपितु सर्वं प्राप्स्यते एव ।

प्रगतेः द्वौ पादौ

युवक ! प्रगतेरिच्छुकस्त्वमिति सत्यम्; परन्तु किमु त्वया नाधिगम्यते यत् प्रगतेरपि त्वद्वदेव द्वौ पादौ स्तः ? तव चरणयोर्व्यक्तिशः किमपि नाम निश्चितं नास्ति; परन्तु प्रगते-रुभावपि पादौ पृथक्-पृथक् नामानौ स्तः । तत्रैकस्याभिधानम् 'चिन्तनम्' अन्यस्य च 'करणम्' अस्ति । द्वावप्येतौ याव-दन्योन्यस्य यथावारकं भारं वोढुं नैव समुद्यतौ; तावन्न कापि-प्रगतेः सम्भावना ।

केचन मनुष्याश्चिन्तयन्ति, किन्तु एतावदधिकं चिन्तयन्ति; यतः करण-समयो नावशिष्यात् । इत्थमेव केचन मनुष्याः कुर्वन्ति, किन्तु ते एतावदधिकं कुर्वन्ति; यतश्चिन्तनावकाशः स्वयमवरुद्धश्वासः स्यात् । सत्यं मन्यस्व; द्वयमप्येतदपूर्णम्, नात्रैकस्मिन् कस्मिन्नपि प्रगतिकरणप्रवणता; अगतिरधोगति-र्वाऽवश्यमतः स्यात् । त्वया चेत् प्रगतिरभिलष्यते; तर्हि चिन्तनं करणं च परस्परं समन्वेतव्यम् ।

त्वया विचारणीयम्, परन्तु नैतावद्, यतः क्रियाऽवरुद्धा स्यात् । त्वया करणीयम्, परन्तु नेत्थम्; यतो विचारसञ्चा-रोऽनवकाशः स्यात् । विचारणीयं करणीयं च । करणीयं विचारणीयं च । उभयोरेवमेकं क्रमं संस्थापय; परन्तु द्वे चिन्तने द्वे करणे च मा परस्परमेकत्रीकुर्याः ।

वास्तविकता

युवक ! कल्पनाया: पक्षै: कियत्कालावधि उड्डयिष्यसे? अन्तत: कस्मिन्नपि एकस्मिन् वासरे वास्तविकताया धरातले तवावतारोऽवश्यंभावी । यद्यपि सुनिश्चितमेतद्; यद् वास्तविकता कल्पनावत् सौन्दर्यशालिनी न भवति; परन्तु तद्वदेव एतदपि सुनिश्चितम्; यत् कल्पनावत् सा मायाविन्यपि न भवति ।

यस्या: कल्पनाया वस्तुरूपे परिणतिरशक्या सा त्वदर्थमवश्यमेव एकं भयं विद्यते; अतस्त्वया सावधानतया तत्सङ्गस्त्याज्य: । नभसोऽनन्तविस्तारस्तव किमु लाभाय स्याद्; यदि क्वचनावतरितुं चरणयुगलावस्थितियोग्याऽपि भूमिर्नोपलब्धा स्यात् ?

यदि त्वमुड्डयनमभिकाङ्क्षसि तर्हि उड्डयस्व, परन्तु यं धरातलमुज्झसि; तत: किमप्यधिकं सुन्दरं धरातलं लभस्व । अन्ततस्तव लक्ष्यमनन्तं शून्यं नास्ति; किन्तु किमप्यनन्तं सद् एवास्ति ।

युवक ! नवकल्पनां नववास्तविकतायां परिणामय, नवमाधारं च निर्मोहि । अद्य तव युवत्वस्य एतदेव परीक्षणं भावि; यत् त्वं कल्पनायामेव रममाणस्तिष्ठसि, अथवा तां वास्तविकतायां परिवर्त्तयितुमपि सामर्थ्यं बिभर्षि । यदि त्वयि तत् सामर्थ्यं नास्ति; तर्हि स्वात्मानं युवानं मन्तुं नास्ति ते कोऽप्यधिकार: ।

मा रुन्तस्व

युवक? अनन्तशक्तीनां स्रोतस्त्वदन्तरालात् प्रस्फूट्य इदमशेषमिलातलं प्रीणयितुमुद्यतते; परन्तु त्वदौदासीन्य-शिलासमुच्चय एव तन्मार्गमवरुध्य स्थितः।

अस्मिन् संसारे समुद्भूतः कश्चिदपि महापुरुषः, साधुः, कविः, दार्शनिकः, व्यवसायी वा यत् किमपि ज्ञातुं विधातुं वा क्षमत्ते; तन्निखिलं त्वमपि ज्ञातुं विधातुं वा क्षमसे। तेषु सर्वेषु नहि कश्चिदपि त्वदधिकं अक्षरमात्रमपि ज्ञातुं, सूत्रमात्रमपि वा अग्रेयातुं अतिरिक्तं सामर्थ्यं विभर्त्ति, तेषु सर्वेषु इव त्वय्यपि अनन्तसम्भावनानां भाण्डागारं निहितं विद्यते। आत्मनः सम्भावनानां चरमसीमामुपलब्धुं त्वया सदैव जागरूकमतिमता गतिमता च भाव्यम्, क्षणमात्रस्याऽपि औदासीन्यं त्वामन्येभ्यो मन्थरं विधाय पश्चाद्वर्तिषु क्षेप्स्यति।

आत्मनः औदासीन्यं विरक्तिसंज्ञया विज्ञपय्य मनः प्रसादयितुं पार्यते, परन्तु सत्यता त्वामाह्वानपूर्वकं कथयति; यत् त्वमात्मवञ्चनां कुरुषे।

युवक! प्रसुप्तास्ते शक्तयो जाग्रतु, बहिरायान्तु, स्रोतसः स्वच्छजलमिव च प्रवहन्तु, यद्येतत् त्वया साधयिष्यते; ततोऽहं भविष्यवाणीं कर्त्तुमुत्सहे; यत् त्वं पुरुषात् महापुरुषो भविष्यसि, संसारस्तदा तव चरणरजोभिर्धन्यो भविष्यति। युवक! आत्मनः शक्तीनामिदं पवित्रं स्रोतो मा रुन्त्स्व।

(४६)

त्वामन्वेषयन्ति

युवक ! किमु त्वमवसरानन्वेषयसि ? मा विस्मार्षीः ; अवसराः स्वयं त्वामन्वेषयन्ति । ते प्रतिदिनं तव सम्मुखम्, उभयोः पार्श्वयोर्वा भ्रमन्ति, परन्तु यावन्निराशाया अवसादस्य वा त्वं मुखावगुण्ठनं धारयसि; तावन्न ते कदाऽपि त्वां लक्षयितुं क्षमन्ते । ते त्वां प्रवयसं प्रकल्प्य परित्यजन्ति ।

त्वं कथयसि; नहि मां कश्चिदवसरोऽनुगृह्णाति, परन्तु अवसरा वदन्ति; नहि कश्चित् कर्मठो युवाऽस्मान् सनाथयति । यद्यपि युस्मासु परस्परं सङ्गमार्थमपारमौत्सुक्यमवलोक्यते ; परन्तु मिथः एतावानपरिचयश्चकास्ति ; यतः सर्वमौत्सुक्य-मन्तर्गडुतां याति ।

युवक ! मुखावगुण्ठनमपसार्य दूरं क्षिप । एतौ निराशा-वसादौ वार्धक्यलक्षणं विद्येते । त्वया तु आशान्वितेन उल्लासमयेन च भाव्यम् । तदानीं त्वया प्राप्स्यते; यत् अव-सरास्तव द्वारि समुपस्थितास्त्वामेव प्रतीक्षन्ते । ते तव कर्मठकरयुगले आत्मसर्वस्वं समर्पयितुमुत्सहन्ते । अतस्त्वदर्थ-मवसराणां नहि काचिदल्पता विलोक्यते ।

नव्यां महत्तां समुद्भावय

पूर्वजैर्यत् किमपि महत्त्वपूर्णमासादितं तद्वलेनैव चेत् त्वं जीवनं व्यत्येतुं चिन्तयसि; ततस्त्वदर्थं नहि कथमपि तच्छोभास्पदम्। पूर्वजैरर्जितं गौरवं तवाद्यतनजीवनाय तथैव अनुपयोगि; यथा च तेषां वेशभूषादिकम्। यदि त्वया एतद् विचार्यते; यत् पूर्वजानां पवित्रनाम्ना तव जीवनमानन्देन व्यत्येष्यति; ततस्त्वं सर्वथा भ्रान्तोऽसि।

कृत्स्नं जगदद्यतनं जीवनं जीवति; अतस्तद् अद्यतनीमेव महत्तामपेक्षते, यदि त्वं तया समन्वितो भविष्यसि; तर्हि नवयुगार्थमवश्यमेव तवानिवार्यतयावश्यकता भविष्यति, अन्यथा व्यतीतयुग इव अनन्तातीतकालगर्भे विलीनीभूय अकिञ्चत्करतां यास्यसि।

युवक! यदि त्वं निजास्तित्वघोषणां संसारात् स्वीकारयितुमिच्छसि; ततो बहुकालपूर्वविध्यापितानां श्मशानभूमिगत चित्तानां परम्परासु स्वात्मानं मा स्थापय। निजधमनीषु धावतो नवशोणितस्य नवचेतनायै नवं स्वरं प्रदत्स्व, काञ्चिन् नव्यां महत्तां च समुद्भावय।

सूक्ष्मताया दिशि

पानीयं यदा सूक्ष्मत्वं आश्रित्य वाष्पीभवति; तदानीं तदूर्ध्वगामि भवति, परन्तु तदेव यदा शीतस्पर्शाद् स्थूलता-मुपैति ; तदा पुनरपि बिन्दुरूपेण नीचैरापतति । यद्यपि द्वे अपि पानीयस्यैव रूपे स्वरूपतोऽपि परस्परं तयोः कियान् विभेदः सञ्जायते ? एवमेव विचारा अपि यदा सूक्ष्मतां यान्ति, तदा दार्शनिकस्वरूपमाप्त्वा, तेऽत्यन्तमुन्नता भवन्ति, किन्तु त एव यदा तां स्थितिमपहाय केवलं तात्कालिकीमावश्यकतामेव कर्णोपलब्धतया स्वीकुर्वन्ति ; तदा स्थूलीभूय पूर्वापेक्षया निम्न-धरातलमयन्ते ।

सलिले यदा दोषोत्पादः स्यात् तदा वाष्पीकरणद्वारा पुनरपि तद् विशुद्धीक्रियते; तद्वदेव विचारा अपि यदा सदोषा: स्युस्तदा दर्शनप्रक्रियया एव ते विशुद्धिपदं नीयन्ते । यस्य विचारस्य मूले किमपि दर्शनं न स्यात्; स विशुद्धताया अभावे तथैव कार्यकारी भवितुं नार्हति ; यथा वाष्पीकरणा-भावे सदोषमम्भः । प्रत्येकं स्थूलत्वं सूक्ष्मताया मूलमालम्ब्य एव स्थातुमर्हति, अतस्तन्नहि कश्चिदपेक्षितुं क्षमते, परन्तु यथावस्थितं तत्स्वरूपज्ञानं तथापि नहि किमपि सरलं कार्यम् । युवक ! त्वयैतदसरलमप्यनुष्ठानं सरलं विधाय एव अग्रे चरणन्यासो विधातव्यः । सूक्ष्मतां विना सत्यप्राप्तेर्नान्यः कश्चित् पन्थाः ।

(४६)

कस्य परिष्कारः ?

पङ्के कियदप्यस्वच्छताया दोपमारोपय; परन्तु पङ्कजस्य नयनाभिराम आकारः, मनोमुग्धकारी च सुरभिस्त्वामवश्यं प्रभावयिष्यति । किमु कदाचिदपि त्वयेदं तत्त्वं विमृष्टम् ; यत् तस्यैतासां विशेषतानामुद्गमः कुतश्चकास्ति ? यं पङ्कं घृणादृष्ट्या वीक्षसे; तस्मादेव एताः सर्वा विशेषताः समुद्भूताः ।

पङ्कजं पङ्कादेव चेच्चक्षुस्तोषपोषकमाकारम्, घ्राण-तर्पणं गन्धम्, अनन्यामनाविलताम्, सुखदकोमलताद्यशेष-गुणांश्च अवाप्तुं क्षमते ; तर्हि त्वमेव तत्सर्वं कथमिव नाप्तु-मलम् ? कथमिव च ततो मालिन्य-दौर्गन्ध्यादिदोषशतमुपल-भसे ? अत्यन्तं गूढोऽयं प्रश्नः । नास्य प्रतिवचःप्राप्तिरपि सुलभा । तव योग्यतायै सुतरामाह्वानीभूतोऽयं विद्यते ।

किञ्चित् समीक्षस्व ; क्वचित् तव ग्राहकशक्तेरेवायं दोषो न स्यात् ?. मालिन्यं दुर्गन्धश्चेत्यादयो दोषाः पङ्के सन्ति, त्वयि वेति केन निर्णेतुं शक्यम् ? त्वया यत् पङ्काद् गृहीतं तत् त्वयैवेत्थं परिणामितम् ; यदा च पङ्कजेनान्यथा । त्वयो-च्यते ; पङ्कः परिष्कार्यः, परन्तु मयोच्यते ; तव पारिणामिकी शक्तिरेव परिष्कार्यास्तीति ।

एक एव मार्गः

प्रत्येकं कार्यं तवान्तरिकभावनायाः प्रतिबिम्बं भवति, अतएव वस्तुवृत्त्या तव परिचयस्त्वया स्वयं नहि ; किन्तु तव कार्यैरेव दीयते । यदि त्वमभिलषसि ; यत् संसारस्त्वामेकं श्रेष्ठं पुरुषं मन्वीत ; तर्हि त्वया श्रेष्ठान्येव कार्याणि निष्पादनीयानीति नितान्तमावश्यकम् । दुष्टुकार्यैर्न कदापि कश्चिदुत्तमतामधिकर्तुमर्हति । श्रेष्ठकार्यनिष्पत्तिरपि तदैव भवितुं शक्या ; यदा मनः सम्यग्विचारैर्व्याप्तं स्यात् ।

विशुद्धहृदयेन अनभिनिविष्टमस्तिष्केन च सम्यक्तायाः सदैव स्वागतं कुरु । यत्र क्वचिदल्पीयस्यपि सम्यक्ता प्राप्या स्यात् ; ततस्तामपि संगृहाण, बलात् प्रविष्टामसम्यक्तां च संमृज्य व्यपाकुरु ।

किमत्र सम्यक्, किञ्चाऽसम्यक् इति सर्वमुन्मीलितनयनेनैव त्वया परीक्षणीयम् । कस्यांञ्चिद् व्यामोहावस्थायामत्र व्यत्ययो न स्यादिति शश्वद् ध्यातव्यम् । सम्यक्तास्वीकारतोऽपि पूर्वमसम्यक्ताविजयः परमावश्यकः; अन्यथा सम्यक्ताया रक्षा सम्भवापि न स्यात् ।

युवक ! बहुकालेन सुप्तोऽसि ; परमधुना जागरणकालः समुपस्थितोऽस्ति ; अतो जागृहि; यदि जागरिस्तर्हि उत्तिष्ठ; उत्थितस्तर्हि प्रतिष्ठस्व; प्रस्थितस्तर्हि तावत् क्वचिदपि मा स्थाः यावल्लक्ष्यसिद्धिर्न स्यात् । श्रेष्ठताया अयमेक एव मार्गोऽस्ति ।

(५१)

पवित्रतां स्थापय

तव चरणौ यस्यां दिशि प्रयास्यतः; भाविसमाजस्य स एव सुनिर्णीतोऽध्वा भविष्यति। भाविसमाजस्य आद्यपुरुष-त्वात् त्वयाऽत्यन्तसावधानतापूर्वकमेव प्रत्येकं चरणोऽग्रे निधा-तव्यः। यद्येकोपि ते पदविन्यासो विपरीतदिशि भविष्यति; ततः स निखिलमपि समाजं पतनगर्त्ते नेतुं कारणतां यास्यति।

एतन्मा सम्भावय; त्वादृशां साधारण-जनानां त्रुटिः समग्रं समाजं कथं प्रभावयिष्यतीति? त्वं स्वात्मानं कियन्त-मपि हीनं मन्यस्व; परन्तु तव प्रत्येका क्रिया समाजसरसि लोष्टुतां याति। कासारे निक्षिप्तो लोष्टुर्यथा तत्रैकमीदृशं वृत्तमुद्भावयति; यदग्रे क्रमशोऽन्यान्यप्यनेकानि वृत्तानि समुद्भावयति; तद्वदेव तव क्रियापि समाजे एकामीदृशीं लहरीमुद्भावयति; या अन्यलहरी - समुद्भवकारणीभूय समाजे एकामवाञ्छनीयां क्षोभपरम्परामुद्भावयति। सा लहरी कदाचिदियती सूक्ष्मा भवति; या चिह्नितुमपि नैव शक्या, किन्तु समाजस्य शीघ्र ग्राहिहृदयपटले तदुद्भावितं सूक्ष्मतमस्पन्दनमपि अङ्कनमवाप्नोति, काञ्चित् स्व-प्रतिक्रिया-मप्यवश्यमेव विसृजति।

युवक ! त्वयात्मनः प्रत्येकक्रिया सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षणीया ; यत् तत्र कश्चिदज्ञातदोषस्तु पुष्टो न स्यात् ? त्वं सङ्कल्पपूर्वकं मनः, वाणीं, क्रियां च पावनीकृत्य गन्तुमभ्यस्य । समाजस्त्वत्तो यदाकाङ्क्षति ; तत् पूरयितुं योग्यस्त्वमनेनैव मार्गेण भविष्यसि । मा विस्मर ; पवित्रतावृद्ध्यर्थं न कदाप्यपवित्रता कार्यक्षमा भवितुं शक्या ; अतो जीवनस्य प्रत्येकप्रवृत्तौ पवित्रतां स्थापय ।

(५२)

अमरतां यास्यसि

युवक ! यत् किमपि चिकीर्षसि तत् सर्वं स्वात्मानमग्रिमपङ्क्तौ स्थापयित्वा कुरु । अनुकरणशीलानामत्र संसारे बाहुल्यं विद्यते, परन्तु अग्रणीभूय कार्यकरणं न सर्वेषां वशंवदम् । बालका अपूर्णा अपरिपक्वाश्च भवन्ति; न ते पूर्णतः कार्यविधिमप्यधिगच्छन्ति, स्थविरा जराजर्जरीभूय स्वास्तित्वचिन्तायां निमग्नाः, तेषां शोणितं शीतीभूतम्; अतस्तेषां कार्यसामर्थ्यं नामशेषतामिव प्राप्तम् । एवमेकस्त्वमेव केवलं सर्वेषां बालानां वृद्धानां चाशाऽसि ।

त्वयेदानीं कर्तव्याह्वानं श्रुत्वा तत्र स्वात्मनो बलिदानाय सन्नद्धेन भवितव्यम् । बलिपथेऽस्मिन् बाला वृद्धाश्चापि त्वया सह गमिष्यन्ति; परन्तु अग्रेसरीभूय त्वयैव गन्तव्यम्, अन्ये तु सर्वे त्वामनुयान्तः सहयोगिनो भविष्यन्ति ।

युवक ! त्वं सर्वेषामाशानां प्रतीकोऽसि; अतो विशेषसावधानतया स्वमार्गो निर्णेतव्यः । नात्र कश्चिद् सन्देहः; यत् त्वं यदाऽग्रे संचरिष्यसि तदा नैकाकी भविष्यसि । सहयोगिनां सङ्ख्यया सम्भवतस्त्वं स्वयमाश्चर्याभिभूततां यास्यसि । भाविनां बलिपथयायिनां हिताय यदि त्वं मार्गे कञ्चन नवीनं प्रकाशस्तम्भं स्थापयितुमर्हेस्तर्हि संसारेऽस्मिन्नमरतां यास्यसि ।

(५३)

साहसं न कदापि पराजयते

साहसस्यापराजेयशक्तेः स्वामित्वमासाद्यापि यदा-तदा कथमिव त्वं निराशामाश्रयसे ? वस्तुतः सा तु तव सम्मुखमीक्षितुमपि न क्षमते; परन्तु तवान्तःकरणे प्रच्छन्नीभूय स्थितः कश्चिद् विकार एवावसरमवाप्य तां तवान्तिकमानयति, त्वमपि च कस्मिंश्चिदसावधानतायाः क्षणे तामुरीकर्तुमुद्यतो भवसि। तस्मिन् समये त्वयेदं विस्मर्यते; यत् तवान्तिकमेकः साहसनामक एतादृशो महामन्त्रश्चकास्ति; यस्य प्रयोगः कदापि निष्फलतां न याति।

युवक ! त्वं साहसस्य देवोसि। निराशानिशाचर्यँ आश्रयं दत्त्वा माऽऽत्मनो देवत्वं कलङ्कय। यस्य साहसस्य बलेन त्वयाऽन्धकारमपाकृत्य प्रकाशः समुपलब्धः, गर्वोन्नतपर्वताः पादैराक्रान्ताः, अगाधसागरस्य तलमन्विष्य मुक्ताः समासादिताः, अशेषं च शेषतायां परिणामितम्; तदेव साहसं त्वां निराशातोपि समुद्धर्त्तुमर्हति।

युवक ! सावधानतया साहसमेवावलम्बस्व। मा विस्मार्षीः; साहसं न कदापि पराजयते, नापक्रामति, विजयान्न्यूनं न तत् कदापि स्वीकरोति। साहसमेव तव युवत्वस्य साक्ष्यम्, तद् विमुच्य त्वमन्यत् किमपि भवितुं शक्नोपि, किन्तु तरुणस्तु न कथमपि भवितुं शक्तः।

(५४)

आत्म-जयः

युवक ! एते पर्जन्याः; ये द्रावं द्रावं निखिलां मेदिनी-मार्द्रयन्ति; नहि तव शक्तेर्बहिर्भूताः । निजनिजालोकेन तव मनः प्रभावयन्तश्चैते सूर्यसुधांशुनक्षत्रतारादयोपि नहि त्वद्-गतिसीमोल्लङ्घनक्षमाः । एता अम्भः-संभृता नद्यः, एते आकाशस्पर्धिनः शिखरिणः, एते वेलाकुलाश्चाम्भोधयस्तु वहुकालपूर्वमेव तव दुर्दमवर्चस्वचरणशरणार्थिनोऽजनिषत ।

दृढ़सङ्कल्पस्य कर्मठतायाश्च शक्तिः संभूय त्वदर्थमग-म्यमपि गम्यम्, असम्भवमपि च सम्भवमकृत । प्रकृत्या सह युद्ध्वा प्रतिस्थानं त्वया जयो लब्धः । साम्प्रतं प्रकृतिस्तव चरण-सेविका सम्पन्ना; परन्तु युवक ! त्वामहमेकं प्रश्नं पिपृच्छिषा-मि; किं त्वया स्वात्मा विजितः? यदि नहि; ततो विदूरस्थान विजये नास्ति कश्चिल्लाभः । पूर्वमात्मजयी भव; तदैव त्वां-मन्यान् जेतुमधिकारी भविष्यसि । परन्तु तदानीं सम्भवत-स्तदधिकारस्य काचिदावश्यकतापि नावशेक्ष्यति ।

(५५)

भिक्षुक !

भिक्षुक ! राजमार्गमध्युष्य किं सौवं दौःस्थ्यं प्रदर्शयसि ? ग्रथिल ! क्वैतेषां पुंसां पार्श्वे तच्चक्षुर्येन तव मनोगतां व्यथां विलोकेरन् ? सरलाशय ! किं नैव स्मरसि यत् श्व एव यः पिपासितं त्वां पानीयमपाययित्वैव द्वारप्रदेशाद् हठाद् न्यवीवरत् ; स किलैतेषु एव कश्चिदेक आसीत्, तथैव यो गृहभित्तिमालम्ब्य विश्रान्तुं स्थितं त्वां रथ्यातोप्यपासीसरत्, यश्च क्षुत्क्षामकुक्षिं याञ्चापरमपि त्वामवगणय्य श्वानं पर्युषितान्नैरपिप्रीणत्; सोपि चास्यैव समाजस्य एकः सदस्य आसीत् । विस्मरणशील! प्रत्यवसरमीदृशीनां घटनानां प्रत्यावर्त्तनं निर्बाधं जायते, किमिति नैव वेत्थ ?

येन मानवसङ्घेन त्वमीदृशी निम्नामवस्थां नीतः; तस्यैव सदस्यानां पुरतः स्वदैन्यं प्रकाशयतस्तवात्मा किमु नैव त्रपते ? एतेषां ये निरनुकम्पाः प्राणयस्तव पतनगर्त्तमतिगभीरमखानिषुः; किमु त्वं तेभ्य एव वरदानमभिलषसि ?

विस्मृतात्मन् ! जागृहि, पतितां स्वावस्थामात्मनैव द्रुतमुन्नायस्व, मेतरसाहाय्यमैषीः । उन्नतंमन्याः परेऽमी मनुष्याः केवलं त्वामवनेष्यन्ति, नहि कश्चिदेतेषु काणेनापि चक्षुषा तवोन्नतिं दिदृक्षते । किं ततः परापेक्षत्वेन मुधैव स्वस्य हीनतामभिव्यनक्षि ?

(५६)

निर्बलत्वं

प्रदीप:—समीरण! त्वमिह मम बृहद्भ्रातुस्तनूनपात: सनातन: सवया असि। यदा यदा सांयुगीन: स दिग्विजयाय प्रास्थित:; तदा तदा स्वयं त्वमेव तं सबलां प्रेरणां ददद् विजयिनं व्यधित। महाबल! अहमप्यन्ततस्तस्यैव कनीयान् समानोदर्योऽस्मि; परन्तु न जाने त्वं मां प्रति कथमियान् निष्करुणोऽजनिष्ठा:; यत: प्रतिसमयं मया सह तिरस्कारपूर्वं व्यवहरन्नेवानन्दसि। नैतावदेव; किन्तु कदाचित् तु ममास्तित्वसमापनेपि बद्ध-परिकरो भवसि।

यद्यप्यहं कृशो निर्बलश्चास्मि; तथापि जिजीविषाधिकारस्तु ममापि त्वद्वदेव सबलश्चकास्ति। ऊर्जस्वलेन त्वयाहमनुकम्प्योस्मि; परन्तु खिद्येहं यत् त्वं सहायतामविधाय मां निर्वापयितुमेव प्राय: प्रयतसे।

समीरण:—स्यामहं बलजुप एव शश्वत् सहाय:। त्वं चेन्मम सहयोगमभिलपसि; तत: पूर्वं निजदौर्बल्यं दूरमपसारय। एवमनुष्ठिते सति त्वं स्वयमनुभविष्यसि यत् त्वया सार्धमपि मे मैत्रीव्यवहार एवास्ति। निर्बलानां सहायस्तु नास्मिन् संसारे कश्चिदपि बुभूषति; अतो हि नात्र कश्चिन् मम दोप:।

(५७)

निजमाननमवलोकय

प्रदीपः—तमस्विनि ! यावदहं जागरितस्तावन्नहि कदाचिदपि त्वामेतादृशमवसरं दास्यामि ; यतस्त्वमत्र स्वतमः—प्रसारे प्राप्तसाफल्या भवेः । जगतः श्रेयसे कृत्स्नमपि जीवितमुदस्राक्षमहम् ; नातः विश्वहितविमुखा त्वं स्वल्पमप्यनुगृह्यसे । पापीयसि ! दूरमपसर, मा मम सम्मुखं स्थाः ।

तमस्विनी—स्नेहप्रिय ! स्निग्धो भव ; किञ्चिद् दयस्व मयि दुर्विधायाम् । स्वल्पीयोपि स्थानं चेल्लभेय ततस्तस्मिन्नेव क्षणं विश्रम्य पुनः प्रतिष्ठेय । प्रदीप ! एकत्रापि क्वचिदपकृतं तत्कालं तस्य सकलां परोपकारितां दूषयतीति नाविदितं तत्त्वं तव ?

प्रदीपः— हन्त ! नहि मन्यसे ? मा वोचः स्वल्पमपि । तूष्णीं स्वपथमवलम्बस्व । कुपितोहमन्यथा त्वां नामशेषतां नेष्यामि ।

तमस्विनी—यो यावान् तुच्छः स्यात् स तावानेवाधिको दृप्तोपि स्यादिति त्वया सम्यक् साधितम् । केन सामर्थ्येन त्वमतो मामपसारयितुमुद्युङ्क्षे ? पूर्वं तन्निजमाननमवलोकय; यत् सदैव कालिमानमेव केवलमुद्गिरति । त्वया

परोपकाराय केवलमुपदिष्टमेव; किन्तु नहि तद्विषये किमप्यनुष्ठितम्। यः स्वयमात्मसम्भवस्यापि कालिम्नोऽवरोधाय शक्तिशून्यतां दधीत; स किं परोपकार-प्रवणतामाधातुमर्हेत्? जगदिदं त्वत्तः परमार्थतां कथमाशासीत; यदा च त्वमात्मार्थमप्यनीनशः।

(५८)

प्रेमिपाशः

प्रेक्षकः–प्रदीप ! तव हृदयं स्नेहनिचितं विद्यते; ततः कथं सरलान् शलभान् भस्मीकरोपि ? किमेतस्मिन् कार्ये त्वं ह्रीणीयां नैव प्राप्नुयाः ?

प्रदीप :–किमिदं मन्दाक्षत्वम् ? वस्तुवृत्त्या जड़ानां-लक्षणमेतत् । स्वार्थसिद्धये परेषामाहुतौ को नाम दोष ? "परोपकाराय सतां विभूतयः" इति प्राचीनानामचतुरचेत-सामेवाम्नायः; नास्माकमर्वाचीनानाम् ।

प्रेक्षकः–अलमुक्त्वा, अलमुक्त्वा । किञ्चिद् विचारय; यत् पुरा प्रकाशं दर्शयित्वा यानाकर्षेस्तेषामेव विश्वसितानां-सहसा पश्चात् कथमुदजासयेः ? त्वादृशः प्रेमिपाशः स्नेह-दशासमन्वितोऽपि कालिमानमेव केवलमुद्भावयति, कलुषयति च जगतोस्य पवित्र-प्रेम-परिपूर्णां भ्रातृभावनां स्ववासनाका-लिम्ना ।

(५६)

प्रायश्चित्तम्

प्रदीपः–देवि ! निशे ! तवोत्सङ्गमध्युष्य यदा सकलमपि भुवनमविकलमानन्दति ; तदानीमेकाकी दुर्भाग्यभाजां प्रथमोह्मेवानिशं प्रज्वलामि । यद्यपि शान्त्यै स्पृहयति भृशं ममेदमशान्तं चेतः; किन्तु न क्षणमपि तां स्प्रष्टुमीष्टे। हन्त! किमिदं जीवनम् ? मृत्युरप्यतः शतगुणं सुखयति ।

निशा–प्रदीप ! नायं कस्यापीतरस्य दोपः । स्वयमेव समपीपदस्त्वमेतत् कृत्स्नमपि दुःखम् शलभप्लोषे तव योऽजीजनदानन्दः; स एव सम्प्रति दुःखतया पर्यणंसीत् । अद्य प्रभृति निपुणमेतन्निश्चिनु; योऽपरान् ज्वलयति; स स्वयमपि नितरां ज्वलति ।

प्रदीपः–आम्; साम्प्रतमनुभवामि; सर्वथानुचितमेवानुष्ठितं मया तत् कार्यम् । अनुशये भृशमेतर्हि । अज्ञानवशाद् यद् व्यधां तन्मे मिथ्या भवतु ।

निशा–व्यैदनुशयनस्य समयः पुरैव, इदानीं तु तवास्य महीयसो दुष्कर्मणः शुद्धये महत् प्रायश्चित्तमेव केवलमलम् । तच्चाप्येतदेव; यदमुनैव क्रमेण प्रज्वलाजीवनम्, कथय च जगतीमज्ञानकृतमपि दुरितं लिम्पत्येवात्मानमिति ।

(६०)

निर्वाणाय

प्रदीप ! किमु निर्वाणाय उद्युङ्क्षे ? सखे विरम; मा मुधैवमुद्युक्थाः। यद्यपि जानाति जगदिदं यदस्तोकं त्वया तपस्तप्तम्; तथापि कथमिव तद् विस्मरेद् यत् त्वं स्नेह-प्रियोसीति।

सुहृद्वर ! मुमुक्षवस्त्वत्तोप्यतितमं निर्वाणाय स्पृहयन्ति; किन्तु यावन्न स्नेहं निःशेषीकुर्वन्ति तावन्न तेपि तत्पदमवाप्तु-मीशते। त्वं यत् साम्प्रतमेव निर्वातुकामोजनिष्ठास्तन्न साम्प्रतम्। पुरा स्नेहसिक्तायाः स्वदशायाः स्मर; मा मोघ-मुत्ताम्य। अन्तःस्थामिमां दशामवगणय्य समयपरिपाकं विनापि चेन् निर्वास्यसि; ततस्तवानेन मनःकल्पितेननिर्वाणेन लोके नालोकः; किन्तु तम एव विवृद्धिमाप्स्यति।

(६१)

उपयुक्तः समयः

दर्शकः–खद्योत ! विजने वने निवसन् नास्य जगतः पर-गुणोपेक्षित्वं युग-सहस्रेणापि निवारयितुं पारयिष्यसि । लोकोयं खलु साम्प्रतमियान् सुलभालोकः समजनि; यतोऽस्मिंस्त्वादृशः स्वल्पालोकः प्राणी यद्युपेक्षितो भवेत् तत्र नाश्चर्यम् ।

समस्तमपि विष्टपमिदं यदा चाकचिक्यालोकननिहितनिष्ठं बभूव तदा मनुष्यः क्वावसरे स्पृहयेदसदुपमाय तव तलिनाय तेजः कणाय ? तत्रापि स्वोपेक्षाविरोधे स्वयं तवैतावदौदासीन्यमपि त्वां विस्मर्त्तुं जगतः सहायमेवाजनि ।

अङ्ग ! नाद्य स कालो विराजते; यस्मिन् विपिनमुपवसन्तमपि गुणिनं जनाः स्वयमेव गृगयमाणा गच्छन्ति स्म, भक्तिभावाभिभूतचेतस्काश्च तमुपासीरन् । अद्यत्वे तु स समयः समागतः; यस्मिन् गुणी स्वयमेव स्वगुणित्वं साधयित्वा यावत् जनानां चक्षूंपि विस्मयस्मेराणि न विदध्यात्; तावन्नहि कश्चित् त समादरणीयतयावलोकयितुमपि वाञ्छति ।

खद्योतः–सखे ! सत्यमाख्यासि; परन्तु जगतोस्य संपूर्णोपेक्षा पिण्डीभूयापि किं ममालोकं स्वल्पमपि परासितुमर्हति ? तथैव च परां काष्ठां गताऽस्य निस्सीमा सहानुभूतिरपि किमु

तेजसि स्वल्पीयसीमपि वृद्धिं विधातुमलम् ? यदि नहि; किं ततस्तदुपेक्षाया भयम् ? का च सहानुभूतेर्लालसा ?

उपेक्षापेक्षयोश्चक्षुर्भ्यामवलोकितानां गुणानां वस्तुवृत्त्या नात्र किञ्चित् प्रामाण्यम् । कथं च; एकत्र महानपि गुणो लघीयस्त्वेन भाति, अन्यत्र च लघुरपि स महीयस्त्वेन । अतएव गुणानां स्वरूपप्रकाशने स एवोपयुक्तः समयश्चकास्ति; यत्र उपेक्षाकालस्य समाप्तिः; अपेक्षाकालस्य च प्रारम्भः स्यात् ।

याथार्थ्यम्

दर्शक :—खद्योत ! 'एष तुच्छः' इति निगद्य जनास्त्वा-मवजानन्ति; किन्तु तेषामेतत् कथनं मामरुन्तुदमिव पीड़ा-जनकमाभाति। शर्वरीसमये यदा त्वमन्तर्वर्णं तारक इव दीप्यसे; तदा जगतः सर्वोत्तमप्राणी मनुष्योपि त्वां द्रष्टुं लालायितो भवति। स तव प्रकाशाय ईर्ष्यति। किमेतत् तवाऽसाधारणतां नाभिव्यनक्ति ? सुनिश्चितमेतद् यत् त्वं महानसि। आत्मविश्वासयुतेन त्वया स्वकीयेयं महत्तानु-भवनीया।

खद्योतः—महोदय ! महत्तां लघुतां चानुभवितुं कस्यापि द्वितीयस्य लघुताया महत्तायाश्चापेक्षा जायते। उभयोरप्यनयोः स्वतः किमपि याथार्थ्यं नास्ति, किञ्च उद्भवोप्येतयोरन्यस्थिति सापेक्ष एवास्ति। याथार्थ्य तु स्वतः सिद्धं भवति; तस्यास्तित्वं परमुखोपेक्षि कथं भवितुं शक्नुयात् ? मयि यत् किमपि पर-निरपेक्षम्; तदेव यथार्थतया मम विद्यते; इति तथ्यं यस्मिन् वासरेऽवसितं भविष्यति; तद्वासरादारभ्य न कस्यापि महत्ताया गर्वो भविष्यति ; न च लघुताया लज्जा।

मनुष्या मां तुच्छं जानीयुरुताहो महान्तम् ; नैतस्मात् मम वास्तविकतायां किमपि परिवर्तनं जायते। यादृशोहमस्मि ततः किञ्चिदपि स्वल्पतामधिकतां वा चेन् मयि कश्चिद् विद्यात्; तत् तस्यैवाज्ञानद्योतकं भवति।

निसर्गजः प्रकाशः

दर्शकः— खद्योत! सूची-भेद्यान्धकारपरिपूर्णायामस्यां तमस्विन्यां कं दर्शयसि स्वप्रकाशच्छटाम् ? सम्प्रति जगतः सर्वाधिकमतिमानसुमान् स्वनामधन्यः पुमान् वार्सरेऽनवरतं परिभ्रमणात् श्रान्तः सन् विश्रान्तिमाकाङ्क्षन् नयनयमलं निमील्य शयानो विद्यते । नेदानीं स तवालोकमालोकयितुमवसरदानाय समर्थोऽस्ति । प्रत्यूषकाले यदा स जागृयात् तदानीमेव त्वं चेत् तत्र समागच्छेः, तदध्वानं चालोकाञ्चितं विदध्याः तर्हि स वहूपकृतो भविष्यति, कृतज्ञया महिष्यति च ते प्रकाशम् ।

खद्योतः— सुहृद्वर ! तमसि एव प्रकाशस्यावश्यकता जायते । यो ध्वान्तकालेपि न मत् प्रकाशमपेक्षते स सहजप्रकाशकाले कथं तेनोपकृतो भविष्यति ?

नाहं स्वालोकविज्ञापन-निविष्टदृष्टिः; यतोस्य निदिद्रासोर्निद्राभङ्गं विधित्सेयम् । सुखयतु निर्बाधमसौ सम्पुटितदृष्टिर्मणिवक-मृदुले स्वतलिमे प्रसारिताङ्गयष्टिः । ममायं प्रकाशस्तु निसर्गजः ; नात्रकाचिदसहजभावस्य प्रादुश्चिकीर्षा, न च सहज भावस्यान्तर्धित्सा । कश्चिदपि प्रकाशाभिलाषी चेदस्योपयोगित्वं विद्यात्; तर्हि निर्भयमुपयुनक्तु, नाहं तत्र काञ्चिद् वाधामुपस्थापयिष्यामि । तथैव च तस्यानुपयोगित्वमाशङ्क्य चेत् कश्चित् तमुपेक्षेत; ततो न तेन मम किमपि दुःखं भविष्यति ।

(६४)

शत्रु-विनाशः

खद्योतः— किमु मनुष्यो ध्वान्ताद् बिभेति ? यदि नहि, कथं तर्हि स्वसद्मनि प्रकाशमानमपि प्रदीपं निर्वापयति ? कथमुन्मिषितमपि लोचनयामलं निद्राव्याजेन निमीलयति ? कथं वर्धिष्णोरपि तमःप्रभावस्य विरोधं सर्वथा मौनमाधाय तिष्ठति ? कथं च सतत संतमस-विरुद्ध-व्यापारवतोऽस्मादृशां-स्तुच्छान् मत्वोपेक्षते ? किमित्थं स जय्यमपि दस्युमजेयपदेन स्थापयति ?

दर्शकः— आः ! नावसितवान् त्वमिदं रहस्यम् । तेज इव तमोपि अस्मासु मित्रीयतु; इति भावनया वयमुभयोः समानतया सम्मानं विदध्महे । प्रकाशे कार्यं कुर्मस्तमसि च कार्य-निष्पादनेक्षीणां शक्तिं पुनरर्जयामः ।

क्षणं मन्यामहे; तमोस्माकमरातिरस्तीति; तथापि किमु नामशेषता-सम्पादनमेव केवलं सपत्नविनाशस्य मार्गः ? यदि वयं कमप्येकमपि परिपन्थिनं मित्रं कुर्मस्ततो निःशेषशत्रु-संख्यासु एकस्य नैयून्यं निश्चितमेव भवतीति किमु नैष शत्रु-नाशप्रकारो व्यावहारिकः स्यात् ? चिन्तनप्रधानैर्मनुष्यैश्चेदय-मेव सभ्यः प्रकारः समाश्रितस्तदा ते नोपालम्भार्हाः ; किन्तु धन्यवादार्हा एव सन्ति ।

(६५)

अपराजेयः

खद्योतः—हंहो ! मनुष्याः ! जाग्रतु ! जाग्रतु ! अनुनिद्राणं विनाशः मुखं व्यादाय अवसरं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति, शाश्वतविरोधितां पुष्णत् तमश्च तस्य साहाय्ये बद्धपरिकरो भाति । एतादृशि विपत्परम्परापर्युक्षितेऽनेहसि जागर्यैव रक्षादक्षा, परन्त्विदानीं परममप्येतद् रहस्यमतिशयबलाद् विस्मृतिगर्भे नीतमिव चकास्ति । न जाने को लाभोस्य मूलेन्वभावि मनोरपत्यैः ?

दर्शकः—सखे खद्योत ! निश्चप्रचमेष मनुष्यो न विनाशमीहते; स तु तस्मै असूयति । एतदेव कारणम्; यतस्तमस्ततिन्यस्तबाधाभिरसकृत् स्खलितपदन्यासः, अनेकशोऽनभीप्सितपतनसमाक्रान्तोपि च स तत्कालमुत्थाय पुनः प्रतिष्ठते ।

अनया निरन्तरगमनप्रवृत्त्या श्रान्तस्य तस्य पुनः बलमर्जयितुं विश्रान्तिरपि कदाचिदपेक्षणीया भवति; किन्तु किमेतावता एव विनाशस्तं परासिष्यति ? असम्भवमेतत्, मानवस्य पराभवो नेयान् सरलः । प्रत्यवस्थातारं दृढमाक्रान्तुं यथासमयं सेनायाः प्रतियानमिव तस्यैष चरणन्यासो विनाशस्यैव नाशाय भविष्यति; मनुष्यः सुनिश्चितमपराजेय एव स्थास्यति ।

(६६)

किमीयो दोषः ?

निर्भरः—शिखरिन्! चिरमरौत्सीद् बलेन मामितो यियासुम्, परमद्यत्वे नाहं क्षणमपि तव कारागारमुपविवत्सामि। यावन्नात्मबलं पर्यच्छिनदं तावदेव भूयोभूयस्तवानुचितं निग्रहं सोढ्वापि सन्ततमनुग्रहमभ्यलापिषम्। साम्प्रतं सम्यगवायं यत् कश्चिदपि सत्ताधीशः न कमपि कदाचिदनुक्रोशेन स्वतन्त्रं चिकीर्षति।

शिखरी—अङ्ग! किमत्र पारतन्त्र्यमनुभवसि? हन्त! नात्मस्थीभूय क्षणमेकमप्यध्यासीर्यन्मादृशश्चेन्नात्र संरक्षकतां बिभृयात्; ततः स्वहिताहितानभिज्ञस्त्वादृशो वातरायणः कदापि विनाशपथमनुसरेत्। विवेकपराङ्मुखतां बिभ्राणस्त्वं मादृशं हितैषिणमपि द्वेक्षीति महदाश्चर्यम्।

निर्भरः—ज्ञंमन्य! नेदं तवैव किञ्चिदागः; किञ्च समसर्गत्वात् समेपि शास्तारः 'विनङ्क्ष्यसि' इति निर्मूलमातङ्कमातत्य स्वतन्त्रताभिलाषून् सरलान् प्रतिष्ठासूनविरलं भापयन्ते, गर्धयन्ते च निस्त्रपमनेकशः प्रलोभनानायं विस्तार्य। परमेतर्हि त्वादृग्भिरीशितृभिराश्रितानामुच्चले यद् विनाशसाध्वसमुच्चैर्व्यतायत; तदस्मादृग्भिरपनिनीषुभिरवश्यमपनेष्यते। स्वत एव जागृत!!]

तदानीं जगत् सम्यगवगमिष्यति; यदेते हितैषिमानिन एव पर-प्रगतिमसहमानास्तद् विरोधे प्रलम्बमुत्तिष्ठन्ते ।

शिखरी—प्रतिष्ठासो ! नाहं स्वातन्त्र्य प्रत्यूहामि, परन्तु यावद् योग्यता नार्जिता स्यात् तावत् त्वामस्मात् पथः कर्तव्य-निष्ठयावश्यं वारयामि । अपरिपक्वाः स्वतन्त्रतया नितराम-भिशप्यन्ते, नातो यद् भीषये तदपार्थमेव । योग्यीभूय यदि कश्चिद् यियासेत्; कस्तत्र सुमना विहन्यात् ?

निर्झर—कर्तव्ये कियती त्वादृशां तत्परतेति नाजानन्तः सम्प्रति धिषणावन्तः । यत् साह्योग्येन शरदां शतैरपि नाजनिष्ट कश्चित् स्वातन्त्र्यपात्रम्; ततो भविष्यति भविष्यतीत्याशासन-मपि दुराशामतिरिच्य नान्यत् किमपि । वस्तुतत्त्वं त्वेतत्; यच्छासितानां सतीमपि योग्यतामुरीकर्त्तुं शास्तृषु योग्यतैव न भवति । क्षणं मन्येतापि वशंवदानामयोग्यत्वम्; तथाप्ययं किमीयो दोषः ? किमु शास्त्रा योग्यतापादनस्य कश्चिदवसरो-प्यदायि तेभ्यः ?

पूर्णमपावृतः

दर्शकः—निर्झर ! दयावानयं सानुमान् कियान् श्रेयान् यत् त्वादृशाय तरलात्मनेपि आश्रयं व्यतरत्, किन्तु सद्यःपातिनामग्रणीस्त्वं कार्तघ्न्येन सकलमपि तदुपेक्ष्य तेनैव सह विरोधमुदवीभवः; किमेतद् युक्तमकार्षीः ?

निर्झरः—एतर्हि यावानाटोपो विज्ञापनं च चकास्ति न तावत् कार्यम् । अत एव यादृशं सौन्दर्यं वहिरस्य जगतो भाति; न ततः शतांशमपि तदन्तरवाप्यते । दृश्यतामसौ दयावतां धुर्यः सानुमान्; यः खलु विपद्ग्रस्तं मां निगृह्य, परायत्तीकृत्य च एतादृशे कारागारेऽरुणद् यत्र वहिर्विलोकनमपि दोषत्वेनाभिमतम् । न केवलमनेन व्यक्तित्वमेव मामकं पूर्णतोऽप्यधित्सत्; अपि तु भूतलादस्तित्वमपि मे विलुप्तमचिकीर्षीत् । एतादृशेऽवसरे विरोधमुद्भाव्य संघर्षं कुर्यामित्येव मम सम्मुखं मार्गोऽवशिष्टः ।

वहिरङ्गामवस्थामालोक्यैव भवादृशस्तटस्थदृष्टयोपि चेत् तत्त्वचिन्तायां चेतो विपर्यस्येरन्; कस्तदा परवतां विचारसरणिं समूहिष्यति, कश्च निरसिष्यते छद्मवेषिणामेषामप्रतिमं

मदम् ? महोदय ! स्वतन्त्रतार्थं यद् व्यधां तत् कथमिव कार्तघ्न्यममंस्त भवान्; नाहमित्यवगन्तुमप्यसकम्।

दर्शकः—वाचाट ! स्वतन्त्रतार्थमेव यद्यचलाधरेण सह त्वमियदयुद्धास्तर्हि कथमिव शैवलिन्यै स्वात्मा समर्पितः ? किमेतद् गर्त्तान्निष्क्रम्योदपाने निपातवन्नास्ति तव मौढ्यम् ? कथमिव विचारचतुरस्य ते शेमुषी नात्र विषये लेशतोपि व्यचीचरत् ?

निर्भरः—महाशय ! शैलस्थो यावानुपेक्षितोहमासम्; ततोप्यतितमं नितरामपेक्षितोस्म्यत्र। न मामकमंशतोप्यनशदिह स्वायत्त्यम्; न च क्वचन कार्यजाते समागतमणीयोपि पारायत्त्यम्। उपेक्षा हि पारतन्त्र्यमनुभावयति मानवमनिशम्, अपेक्षा च स्वायत्तवैयक्त्यम्। अत एव साम्प्रतं सर्वस्वं समर्प्यापि पूर्णमपावृत स्वयमहमेव मम स्वामी।

(६८)

कीदृशं मित्रम् ?

अनुयोक्ता—स्वनिलये स्थेमानमभजमानः प्रतिवेलं व्याकुलोच्चलो यायावरतामाचरन् त्वं कोसि वत्स ? कुत आगतोसि ?

निर्झरः—अस्मि मनस्विन् ! मित्रावाप्तिमनोरथं सार्थमापादयितुमुत्कमनाः, उपयुक्ते सवयसमन्वेपयन्, अद्यावधि तदनुपलब्धेरप्यनाहृताशः, प्रयासान्नालभ्यं किमपीति कृतविश्वासः 'निर्झरः' समागां च सुदूरवर्तिनः सानुमतः सकाशात् ।

अनुयोक्ता—शैलादागतोसि ? प्रलम्वमध्वानं वगाह्य समागाः । स्थपुटोयं खलु निगमः, सनच्चलनादक्लमश्चेत् तर्हि क्षणं विश्राम्य । स्वस्थीभूय लक्ष्यं प्रति पुनः प्रस्थातुमर्हसि ।

निर्झरः—नायमवसरो विश्रान्त्याः । ये समारब्धं कृत्यमसम्पूर्य मध्ये विश्राम्यन्ति नितरामकृतकार्यास्ते पश्चादनुशेरते । तदवल्यां क्षणमपि स्थातुमहं न वश्मि । मम निगमक्लमापनोदाय सम्मदाय च सुतरां कार्यसातत्यमेव कल्पते; इति विश्वसिमि ।

अनुयोक्ता—कामं ! माऽऽयःशूलिको भूः । यदन्वेष्टव्यं तद् धैर्येणान्वेषय । साफल्यं तु कर्मठानामनिशं द्वारं निषेवते, किं ततो मोघमुत्ताम्यसि ?

निर्झर :– महोदय ! कार्यदौष्कर्यमलङ्कर्मीणानां धैर्य-मपि ध्वंसयति । पुरा चिररात्राय शनैः शनैः कर्तुं प्रायतिषि; परं नालप्सि किमपि फलम् । सम्प्रत्यत एव कार्यदौष्कर्यानु-पातेनैव यदातदात्वमुपेक्ष्य दृढं प्रयते ।

अनुयोक्ता–अनुमोदेहं ते विचारान्; परन्तु एतज् जिज्ञा-सामि यद् बृहत्यामियत्यामटव्यायामपि किमु नामेलीत् कोप्ये-तादृशः सखा; यः पूरयेत् तवाभिलापाम् ! चेल्लेशतोपि न दूयते ते चेतस्तर्हि कीदृशमाशंससे सखायमित्यपि समाचक्ष्व; शुश्रूषतो मे प्रवणे श्रवणे ।

निर्झरः– मान्यवर ! अहमेतादृशं सहृदयं सुहृदं मृगये; यो मल्लघीयस्त्वे स्वमहीयस्त्वं विलीनीकुर्यात् । यस्य चेतः स्वगरिम्णः समर्पणे न विचलेत्; न च संदिह्यात्, मल्लघिम्नः स्वीकरणे न म्लायेत्; न च शोचेत् ।

(६९)

साम्यावाप्तिः

अन्वयः–निर्झर ! शैलोत्सङ्गं परिहाय नीरसमवनितलं सरसयितुमुदन्याकुलं जन्युकुलं च प्रीणयितुं विश्वम्भरायां तवावतारो नितरामभिनन्द्यः, किन्तु यदन्ते सलिलनिलयमकूपारमुपतिष्ठसे तन्नास्मादृशाय स्वायत्तविचाराय रोचते ।

सुहृद्वर ! स्वात्मानं तत्र विलयीकृत्य, सुधासोदरं स्वसलिलं क्षारीकृत्य च किमन्तर्गडुतमुदरपिशाचमुत्साहयसि ? कथं च हिमोज्ज्वलमाविलयसि स्वकीयं यशः पुरुहेणानेन कूप्याभिज्ञानेन ?

निर्झरः–युक्तमाचक्षे पान्थ ! किन्तु गुणशतप्रमुखं तत्रैकमेतादृशं साम्यं नाम तत्त्वं चकास्ति; यन्निसर्गतः समाकर्षति मनः ! समतावाप्तये तत्रस्थमवगुणसहस्रमपि जीवनाप्त्यै क्लेशसहस्रमिव सुसहम् ।

त्वं चेदेकवारमपि साम्यरसं लेक्ष्यसि; ततोऽवश्यं वेत्स्यसि यत् सर्वं क्षारीकृत्यापि काम्या साम्यावाप्तिर्लाभायैव जायते ।

(७०)

मैधिर्यम्

निर्भरः—दूरमपसरत; यूयं दूरमपसरत । 'कार्यं वा साधयामि देहं वा पातयामि' इति सङ्गीर्य स्वपथे यान्तं मां मा विहृत ।

दृषदः— निर्भर ! मा मुहः; साम्प्रतं वालभूयमहित्वा यद् राभस्येन अविचारकारितां पुष्णासि; तत् ते संस्कृतविचारस्य पश्चादनुशयाय एव केवल भविता । यद्यपि तीव्रतमा जिगमिषा त्वां त्वरयति; तथापि हितवाक्यमस्माकं प्रत्येतुमर्हसि । वयस्थीभूय निरवग्रहं यायाः; तदा नास्मासु काचिदर्कतूलतुल्यमपि त्वां व्याहनिष्यति ।

निर्भरः— कृत्यं पूर्वमुत्साहमेपक्षते; पश्चाद् वयः । वालाः सोत्साहास्तत् साधयन्ति; यद् युवानो यातयामा वा विगलितोत्साहा नाजन्म साधयितुमीशते । यौवनमागमयतां स एव; यः कर्तव्योपेक्षां सोढव्यां मन्वीत ।

मम हितैषिण्यो धन्यवादपात्रं भवत्यः; किन्तु हितकामनयाऽलमनया या प्रगतिमपि विरुणद्धि । यदवश्यकृत्यं तदनेनैव मुहूर्त्तानिपेक्षिणा क्षणेन प्रक्रमेय; एतदेव मैधिर्यमिति सुनिश्चितो ममाम्नायः ।

कपोताः

कपोताः ! अद्य यूयं शान्त्याः प्रतीकत्वेन मताः। अयं निरूपायो मनुष्यः ; यस्य भागधेये शान्त्यावस्थानं नैव लिखितं भाति, युष्मज्जीवनाय ईर्ष्यति। यद्यपि यूयं नाद्यावधि साधारणैः कलहैस्तु विरतिमलब्ध्वम् ; परन्तु प्राणापहारिणो भयङ्कररणान्निरन्तरमुपरताः; एतदेव युष्माकं शान्तिमयजीवनस्य प्रथमं सूत्रम्।

सभ्यत्वेनाख्यातानां पुंसां कलहो व्यक्तितः जातिं, जातितो राष्ट्रं, राष्ट्रतश्च विश्वमभिव्याप्य मानवानां परस्पर विनाशस्य हेतुर्जायते। मनुष्योऽद्य न केवलं व्यक्तेर्विनाशक एव; किन्तु जातीनां राष्ट्राणां च विनाशकः सन् विश्व-विनाशकपदमापेदानो विद्यते।

सरलाशयाः पक्षिणः ! व्योम्नि उड्डीय स्वकीयान् पक्षांश्च समास्फाल्य किमु यूयं मनुष्याय इति निवेदयितुं यतध्वे; यत् कलहस्य प्रसारो नहि; किन्तु समाहार एव वरीयान् ? वस्तुतो यदि यूयमित्येव चिकथयिषथ; तर्हि युष्माकमिमं सन्देशं श्रुत्वा मनुष्योवश्यं सावधानो भविष्यति; शान्त्यै च प्रयतिष्यते। प्रियपारावताः ! एकवारं यूयं पुनरेनं सन्देशमुद्घोषयत।

जागृत !!]